

Ім'я користувача:
К-ра історії ст. світу

ID перевірки:
1016000015

Дата перевірки:
13.12.2023 08:58:43 EET

Тип перевірки:
Doc vs Internet + Library + DB

Дата звіту:
13.12.2023 09:00:42 EET

ID користувача:
34049

Назва документа: Гонза_магістерська

Кількість сторінок: 96 Кількість слів: 27554 Кількість символів: 198784 Розмір файлу: 499.00 KB ID файлу: 1015683588

0% Схожість

Збіги відсутні

12.2% Цитат

Цитати 126

Сторінка 99

Не знайдено жодних посилань

2.21% Вилучень

Деякі джерела вилучено автоматично (фільтри вилучення: кількість знайдених слів є меншою за 15 слів та 2%)

2.15% Вилучення з Інтернету 141

Сторінка 100

0.23% Вилученого тексту з Бібліотеки 408

Сторінка 101

Модифікації

Виявлено модифікації тексту. Детальна інформація доступна в онлайн-звіті.

Замінені символи 9

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

**Факультет історії, політології та міжнародних відносин
кафедра всесвітньої історії**

Поширення ідей гуманізму в Англії

Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)

Виконала:
студентка 2 курсу, 602 групи
Гонза Ірина Валеріївна
доктор історичних наук,
професор Боднарюк Б. М.

До захисту допущено
на засіданні кафедри
протокол № _____ від _____ 2023 р.
Зав. кафедрою _____ проф. Сич О. І.

Чернівці – 2023

ЗМІСТ

Вступ	3
Розділ 1. Становлення і загальні тенденції розвитку ідей гуманізму в Англії XIV-XVI ст.	19
Розділ 2. Національна самосвідомість і патріотизм у творчій спадщині англійських гуманістів	50
Розділ 3. Погляди гуманістів на освітньо-виховний процес	77
Висновки	100
Список використаних джерел та літератури	104

ВСТУП

В історії людської культури епосі Відродження (Ренесансу) належить винятково важливе місце. Це був період напруженої духовної діяльності, гострої ідейної боротьби. З часів класичної античності ще ніколи до того часу не проривалося так сильно і широко прагнення до знання, воля до творчості ще ніколи не було (майже одночасно) такої безлічі яскравих, видатних, великих і найбільших талантів – письменників, мислителів, живописців, скульпторів, архітекторів. Саме в цю епоху були створені шедеври літератури та образотворчого мистецтва, які визначили головний напрямок всього культурного розвитку Нового часу та протягом наступного пів тисячоліття залишаються невичерпним джерелом естетичної насолоди та високого душевного пориву.

Відродження не лише надало античній спадщині високого культурного статусу, а й доповнило її надбаннями християнської традиції, збагативши, за висловом М. Ігнатенка «новочасним ліризмом» [56, с. 83]. Завдяки відродженню античної топіки відбулись значні зрушення у семантичному арсеналі культури країн Європи, а масштабне осмислення надбань античної цивілізації «не лише до частих випадків генетичного резонансу, але й до цілої низки евристичних відкриттів» [116, с. 25]. Для доби Відродження раптові, чи точніше несподівані наслідки, як вказує Д. С. Наливайко, «... зовсім не були рідкістю..., так Колумб у пошуках Індії відкриває Америку, так група флорентійських музикантів, намагаючись відродити давньогрецьку трагедію, створює оперу і т. д. Загалом цей момент “несподіваності результатів” наявний в загальному захопленні гуманістів культурною спадщиною античної цивілізації, в їхніх намаганнях відродити її, перенести на сучасний ґрунт» [74, с. 73].

Питання про Ренесанс як відновлення античності є частиною більше широкого питання про поворотньо-циклічні процеси в історії культури. Ренесанс – найбільш парадоксальний тип культурного процесу, що поєднав у собі як невід’ємні і принципово важливі характеристики – це був, за влучним висловом

М. Т. Петрова, «потужний ривок уперед, спричинений культурною орієнтацією назад» [80, с. 179].

На думку вчених, обов'язковими конститутивними ознаками Ренесансу є поєднання соціально-економічних факторів, розквіт міської культури, соціальні потрясіння, пов'язані з народними рухами, та оформлення особливого прошарку *гуманістичної інтелігенції* як носії та виразника нових ідей, а також вільнодумство гуманістичної інтелігенції у двох основних формах – раціоналізму та містицизму, перемикання від «divina studia» на «humana studia» [34, с. 413].

Культурні здобутки доби античності продовжували своє життя у багатоголосі культури Відродження, втім, як слушно зазначає запорізька дослідниця Н. Торкут, «для кожної з національних моделей ренесансу – будь-то класична італійська модель чи пізня у хронологічному плані англійська – характер рецепції класичної інтелектуально-духовної спадщини відзначається певною самобутністю» [116, с. 26].

Тема особливостей засвоєння античної спадщини англійською культурою XV-~~XVI~~ ст., як і питання про вплив античності на ментальність англійських інтелектуалів, тривалий час не входили в коло дослідницьких інтересів як вітчизняних, так і зарубіжних вчених, хоча вони, поза сумнівом, варті комплексного наукового дослідження. Обов'язковим кроком на шляху ґрунтовного вивчення специфіки рецепції античності в культурі англійського Ренесансу, має стати історико-літературне дослідження, спрямоване на визначення кола тих персоналій, які в розумінні англійських мислителів-гуманістів репрезентували культуру стародавньої Греції і Риму, та визначення тих творів античних філософів, які потенційно могли вплинути на формування світогляду і морально-естетичних уявлень англійських гуманістів.

Проблема специфіки англійського гуманізму потребує всебічного наукового осмислення, що передбачає врахування різновекторних взаємовпливів, розгляд самого історико-культурного феномену в діяхронічному аспекті, визначення в його структурі загального, тобто спільного для гуманістичного руху загалом і унікального національного компонентів.

Викладені вище міркування обумовлюють актуальність наукового осмислення історико-культурного феномену англійського гуманізму.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період середини XIV – XVI ст. Нижня хронологічна межа 70-ті роки XIV ст. – 1400 рр. період творчої активності англійського поета Джефрі Чосера, з ім'ям якого дослідники пов'язують початок гуманізму в Англії. Верхня хронологічна межа – XVI ст., період на який припадає пік творчої активності цілої плеяди англійських мислителів-гуманістів, таких як Едмунд Дадлі, Томас Старкі, Томас Лінекр, Джон Колет, Томас Еліот, Томас Мор, Роджер Ешер, Вілліам Шекспір та ін. Вищезгадані автори сформулювали оригінальні політико-правові та освітньо-виховні концепції, що значною мірою вплинули на формування національної самосвідомості і патріотизму англійців, утвердження абсолютизму в країні і проведення Реформації.

Об'єктом дослідження є становлення і характерні риси англійського гуманізму.

Предметом дослідження є творчий доробок англійських гуманістів.

Історіографія проблеми. В історичній літературі існують дві точки зору на те, що таке гуманізм. Деякі автори, до яких належить П. Крістеллер вважають, що гуманісти – це ті люди, хто займався реформою освіти і замість середньовічних «вільних мистецтв», до яких входили «тривіум» і «квадрівіум», викладав «studia humanitatis» – предмети, орієнтовані на вивчення класичної науки: риторику, поезію, моральну філософію. Інша точка зору, яку представляє Е. Гарен, бачить у гуманізмі тип мислення, тип філософствування та світогляду [125, с. 31].

В. Шестаков вважає, що правомірні обидві точки зору, але очевидно, що спочатку гуманістами називали насамперед педагогів, які вимагали реформи освіти, звільнення її від релігійних авторитетів середньовіччя, і намагалися запровадити в навчальні курси нові предмети. В подальшому в

Італії, та й в інших країнах Європи, з'явилися гуманістичні гуртки, які займалися переважно вивченням античної спадщини. У XV ст. гуманістичний рух охопив усю Європу та успішно розвивався до кінця XVI ст. [125, с. 32].

Науковці підкреслюють невизначеність терміну «гуманізм» і «гуманісти», відсутність будь-якої постійної соціальної чи професійної спільноти, яка могла б характеризувати цю категорію людей у ренесансному суспільстві. «Грань між гуманізмом як умонастроєм і як діяльністю умовна. Гуманізм – вираз, так би мовити, “блукаючої”, невизначено загальної соціальної функції, раніше невідомої і не передбаченої в анатомії суспільства. Тому реалізацію цієї функції брали на себе люди зовсім різних станів та статусів, з якими вони аж ніяк не поривали. Їх ролі набували подвійності: в одній галузі вони купці, чиновники, клірики тощо, а в іншій – гуманісти... Гуманісти – це ті книжники, які засвоїли особливий та незвичайний стиль спілкування, певне коло занять та читання, спосіб мислення» [32, с. 62].

Чосерознавча література в цілому, як англомовна, так і вітчизняна, різноманітна, оскільки виходила і виходить з-під пера істориків, літературознавців, літературних критиків. Дослідження з цієї теми можна умовно розділити за проблемно-хронологічним і тематичним принципами. Насамперед, до теперішнього часу, переважно у зарубіжній науці, склалася вагома літературознавча та історіографічна традиція вивчення біографії та етапів творчості Чосера, що бере початок у XIX ст. При цьому з кінця XIX і першої половини XX ст. вивчення творчості Чосера здійснювалося на стику філології та історії. XX ст. ознаменоване виходом значної кількості досліджень, присвячених біографії поета у контексті соціально-політичного та культурного життя XIV ст. [41]

Вже з другої половини XIX ст. зарубіжні літературознавці звертаються до вивчення текстологічного аспекту творів Дж. Чосера та виявляють ступінь

впливу італійського гуманізму на творчість поета, приділяють особливу увагу композиції, задуму та «призначенню» персонажів творів Дж. Чосера.

Ранні дослідження філологів 40-50-х рр. ХХ ст., присвячені творчості Дж. Чосера, носять переважно описовий характер. Проте початок ХХІ ст. ознаменувався появою робіт, автори яких виявляють філософські та літературні витoki творів Дж. Чосера, головним чином його «Кентерберійських оповідань», звертаються до проблеми світогляду поета, виявляючи його гуманістичну спрямованість, що формується під впливом творчості італійських гуманістів, насамперед Дж. Боккаччо, та релігійну складову [27].

В історичній науці інтерес до Дж. Чосера формується в 80-х роках. ХХ ст. М. Богодарова поставила питання про ставлення поета до представників різних станів, яких він зобразив у своїх творах, і дійшла висновку про невизначеність соціально-політичної позиції самого Чосера [36]. Ю. М. Саприкін звернувся до проблеми зародження «буржуазно-дворянського» напрямку суспільної думки в Англії «у період виникнення і панування абсолютизму», в рамках якої ним аналізуються основні етапи життя Чосера, «зачинателя англійського гуманізму», та його політичні ідеї [98-99].

Як можна помітити, головним предметом літературних дебатів, які плавно перегікають в історичні, стає оцінка творчості поета відповідно до особливостей переломної епохи, в якій він жив і працював. Складність і неоднозначність висновків, безумовно, пов'язані зі спробами виявлення та співвідношення традиційності та новизни у творчості Чосера, що часто «кидало» дослідників у крайності: вони бачили поета то «новатором», то «консерватором» [103, с. 292].

Епоха, якій належить гуманістична культура Відродження, що була перехідною від середньовіччя до нового часу, з її увагою до людської особистості, не могла не сформувати нові погляди на завдання та зміст виховання і тому була багата як цікавими педагогами, так і педагогічними трактатами. Тим часом якщо педагогіка італійського Відродження традиційно привертала увагу дослідників, то спадщина англійських педагогів-гуманістів в історичній літературі розглядалася значно рідше.

Оскільки ідеї виховання становлять значну частину гуманістичної ідеології, історичні дослідження, присвячені англійському гуманізму взагалі, тією чи іншою мірою торкалися питань педагогіки, хоча часто доволі побіжно. Найменш вивченою виявилася творчість гуманістів другої третини XVI ст. зокрема Томас Еліот, Роджер Ешем і Томас Старкі.

Хоча слід зауважити, що в останні роки і тут досягнуто певних успіхів. Так В. Бурганова в ряді статей, присвячених творчості Т. Еліота, простежила вплив на формування основних концепцій гуманіста його взаємин з Томасом Мором, з його наступником – першим міністром Томасом Кромвелем, з представником «оксфордської» плеяди, королівським лікарем Томасом Лінакром, а також вивчила вплив педагогічних ідей Еразма Роттердамського на становлення Еліота-педагога [37]. Продемонструвавши гуманістичну сутність його етико-політичної концепції дослідниця охарактеризувала цього мислителя як «типового представника абсолютистського напрямку суспільно-політичної думки Англії» [38].

Власне ідеям виховання Т. Еліота присвятив свою статтю М. Ю. Брандт [35], який дав їм загальну характеристику з погляду корисності та типовості для англійського суспільства досліджуваного періоду часу. Слід зазначити, проте, що дослідження В. Бурганової і М. Ю. Брандта ґрунтуються в основному, на аналізі головного трактату Еліота «Правитель».

Іноземна історіографія зазначеного питання, безумовно, набагато ширша, педагогічним ідеям англійського відродження присвячені роботи У. Арміджа, Р.-О'Дея, В. Оугілві, Ф. Сібома, та ін. Існує кілька досліджень, що стосуються творчості педагогів другої третини XVI ст. безпосередньо, першим дослідником праць Еліота був Х. Крофт, який видав у 1880-му р. його трактат «Правитель» з великою передмовою та докладними коментарями. У. Вудвард у монографії з історії освіти присвятив цьому гуманісту окрему главу [137]. Змістовною є книга німецького вченого К. Бенндорфа, автора єдиного дослідження, де основним предметом вивчення стала педагогічна думка Англії XVI ст. У 20-30-ті рр. XX ст. увагу творам Т. Еліота приділяли, в основному, літературознавці, серед яких найбільш помітний Д. Буш, який розглядав трактат «Правитель» як

продовження традиції європейських творів про виховання християнського принца. Спеціально дослідженню запозичень, зроблених цим гуманістом, присвячена монографія Д. Уоррена, що з'явилася в 1933 р. З цього часу питання про вплив на погляди англійського гуманіста його сучасників та античних авторів стало домінуючим і виявилось найбільш вивченим у західній історіографії на сьогоднішній день [35, с. 222].

Новий етап у вивченні творчості Т. Еліота розпочався у 50-ті рр. і продовжується у наші дні. Це час активної публікації його робіт з факсимільного видання політичних трактатів, перекладу Псевдо-Плутарха, словник, листи, ряду монографій. Так твір С. Лемберга «Томас Еліот: гуманіст тюдорівської епохи» – це біографічний нарис. Дослідник пояснював свій інтерес до біографічних фактів тим, що діяльність гуманіста була «не менш примітною, ніж його наукові праці». Фахівець в галузі історії англійської мови П. Хогріф, яка раніше писала про джерела трактату «Правитель», у монографії «Життя і час Томаса Еліота спробувала простежити творчий шлях гуманіста у зв'язку з найважливішими подіями того часу. Найповнішим дослідженням з погляду вивчення впливу Еліота інших авторів, переважно, древніх, стала книга Дж. Мейджора, спеціально присвячена цьому питанню [93, с. 181].

Першим історико-педагогічним дослідженням творчості Ешема став аналіз його творів, зроблений Р. Куїком у 1874 р. в «Нарисі про реформаторів освіти». З того часу про нього вийшло кілька статей, в основному літературознавчого характеру і велика, серйозна монографія Л. Райана, у дослідженні якого описано життєвий шлях гуманіста та проаналізовано його найважливіші роботи. Хоча твір написано також з літературознавчих позицій, педагогічним поглядам автора трактатів приділено чималу увагу, зокрема вивчена передісторія появи робіт Ешема та їх теоретичні джерела.

Загалом у галузі вивчення англійської педагогічної думки епохи Відродження досягнуто певних успіхів. Водночас кількість білих плям ще надзвичайно велика. Основне коло проблем, що залишаються на сьогоднішній день малодослідженими та зберігають наукову актуальність, можна визначити наступним чином: 1. Одним із невирішених стало питання періодизації

англійського Відродження. Визнаючи певну умовність будь-якого із запропонованих її варіантів, відзначимо, що, незважаючи на цю обставину, значення визначення меж та особливостей окремих періодів для розуміння еволюції ренесансної думки надзвичайно велике, в той же час всебічне висвітлення в літературі отримав лише «оксфордський» період розвитку англійського гуманізму, «єлизаветинська» епоха розглядалася, переважно, лише, з погляду становлення художньої літератури, а друга третина XVI ст. часто взагалі усвідомлювалася як відрізок часу, що мав самостійне значення. 2. Коло імен англійських педагогів-гуманістів, що згадувалися у науковій літературі, дуже вузьке і практично зводиться до вже названих постатей, в результаті чого втрачається тло на якому виступали ці автори. 3. Творчість окремих авторів аналізованого періоду, зокрема Ешема, в історіографії не вивчалася, а в зарубіжній ним займалися літературознавці під дещо іншим кутом зору, ніж той, який передбачає історико-культурне дослідження. 4. Всебічно вивченими не можуть вважатися навіть життєвий шлях і праці найбільших представників гуманістичної думки зазначеного часу, багато фактів їх біографій залишаються невідомими. 5. При розгляді власне педагогічних ідей, як правило, бралися до уваги лише найбільші роботи, присвячені цьому питанню, а саме «Правитель» Еліота та «Шкільний вчитель» Ешема. При цьому майже не використовувалися інші твори цих авторів, а також трактати представників політичної думки, що містили в той же час і цікаві педагогічні висловлювання в подальшому зокрема у так звану єлизаветинську епоху, яка висвітлюється, в основному, з погляду розвитку художньої літератури. Для вирішення всіх цих проблем потрібні спільні зусилля істориків, філософів, педагогів, літературознавців [89, с. 4].

Українська історіографія досліджуваної проблеми представлена публікаціями фахівців з літературознавства та історії педагогіки.

Доволі значним в царині вивчення англійського гуманізму є науковий доробок професора-літературознавця Запорізького національного університету Н. Торкут. Характеризуючи специфіку англійського гуманізму дослідниця констатує наступне: якщо для італійських гуманістів античність була такою собі «наукою життя», яку використовували відповідно до нагальних потреб власного

часу власних цілей, і одночасно «другою реальністю», яку вони відчували настільки тонко і розуміли настільки, що могли навіть «входити до товариства давніх співрозмовників, вживатися в нього до культурної галюцинації», то англійський Ренесанс, навіть на початковому етапі свого розвитку (діяльність гуртка оксфордців), вже не було спроможним на настільки потужне захоплене занурення в культурний контекст античної доби. Як вважає авторка, «духовний континуум англійського Відродження був абсолютно іншим в результаті чого факт відбору-вибору тієї іншої складової античної спадщини (автор, або твір, чи концептуальна ідея) був для англійців більш значним, ніж апологетично-захоплений екстаз відкриття-реставрації. Момент інтерпретації чи свідомого переакцентування або навіть викривлення якоїсь античної ідеї або думки був більш адекватним духовним потребам англійського суспільства доби Тюдорів, ніж той пошук істинного змісту класичної тези, якими так захоплювалися гуманісти періоду Кватроченто» [116, с. 27].

На думку дослідниці одним з головних кроків у напрямі формування комплексної наукової концепції формування і розвитку англійського гуманізму, має бути узагальнення всіх історичних фактів, осмислення широкого різноманіття філософських, етичних, релігійних та естетичних ідей, що узгоджуються з ідеологією гуманізму, та визначення на основі цього культурологічного статусу англійського гуманізму. Остання обставина, як наголошує Н. Торкут, є ключовою для об'єктивного розуміння англійського Відродження і передбачає пошук відповіді на питання: «Чи трансформувався англійський гуманізм в потужний громадський рух (на кшталт італійського), чи він продовжував залишатися лише значною ідейною тенденцією в ідеологічному житті англійців першої пол. XVI ст., відлуння якої простежується в культурі елизаветинської доби?» [119, с. 64].

Як вважає Н. Торкут, щодо англійської культури XIV–XV ст. доречно вести мову тільки про епізодичні прояви певних гуманістичних тенденцій, спричинені знайомством окремих культурних діячів з творчим доробком своїх італійських сучасників. Об'єктивно-історичні передумови, що сприяли поширенню ідей гуманізму, сформувалися в Англії на відміну від країн

континентальної частини Європи значно пізніше. Власне національна гуманістична традиція починає формуватися тільки тоді, «коли в країні склалися можливості інтенсифікації «*studia humanitatis*», тобто розширився ареал функціонування і впливу духовної культури (зокрема гуманітарних наук) на найрізноманітніші сфери активності індивідууму і соціуму» [119, с. 65].

В статті Д. Лободи розглядаються основні положення трактату «Правитель» англійського гуманіста Томаса Еліота [70]. Автор визначив його ключові дидактичні ідеї і визначив їхні зв'язки з іншими етико-педагогічними і суспільно-політичними орієнтирами європейського Ренесансу XIV-XVI ст. Дослідник з'ясував причини популярності твору в Тюдорівській Англії XVI ст., визначив зміст антиномії «*public weal*» і «*gesplebeis*» – розуму і пристрасті, порядку і хаосу, на чому наголошував Т. Еліотом у своєму творі. Науковцем виокремлені головні положення педагогічної концепції виховання «ідеального правителя» і розкрито суть підготовки майбутнього чиновника, наявні в трактаті «Правитель».

Заслугове на увагу публікація Д. Лободи, в якій автор здійснив узагальнення поетичного портрету Марії Тюдор (1516-1558), представленого в поемі Вілліама Ньюмена «Моя леді принцеса» (1526 р.) [69]. Як стверджує науковець, аналіз маловідомого для широкого загалу віршованого твору, демонструє образ англійської правительки, яка була вихована освітніх традиціях англійського гуманізму і слугувала взірцем освіченої королеви – «ідеальної правительки». Як переконаний вчений, дану модель слід сприймати як перевірений часом дидактичний конструкт англійської гуманістичної думки XIV-XVI ст.

У статті К. Василюї [39] розглядається специфіка інтерпретації теми дитинства і проблеми виховання у т. зв. «кримінальній літературі» Англії епохи Ренесансу. Охарактеризувавши головні закономірності у гуманістичному відношенні до освіти і виховання дітей, дослідниця екстраполює отримані знання на т. зв. «конні-кетчерівські памфлети» (твори, в яких описані вчинки і поведінка шулерів) Р. Гріна і робить висновок, що в цих творах представлені

головні ідеї гуманістичної педагогіки та християнсько-схоластичне розуміння наставляння дітей.

Джерельна база дослідження репрезентована творчим доробком англійських гуманістів.

В «Кентерберійських оповіданнях» Джефрі Чосера [8] знайшли відображення ознаки становлення національної самосвідомості та деякі риси англійського характеру. Для формування хронотопу англійського міста XIV ст. поет спирається на об'єктивний опис особливостей всіх сфер його життя, а також свій особистий досвід. Інформація, що відображає реальні факти, вводиться в текст без оцінки, передає ставлення автора та сучасного йому суспільства (селянське повстання, вчення Д. Вікліфа), використовується як художній засіб (перебільшення в образі юриста, спосіб запровадження жанрового елемента для обговорення теми науки в оповіданні слуги каноніка). Портрет Англії будується також на описі способу життя перших англійських університетів, відображенні їх суперництва та на осмисленні регіоналізму. На основі протиставлення північних та середньо-південних регіонів Дж. Чосер вивчав особливості англійської нації, проблеми та шляхи її розвитку: звернення до історичного минулого, міфічного (легенда про короля Артура) або реального. Північні райони Англії представлені нейтрально (школярі з оповідання мажордома), у жартівливій формі (священик сміється з рими північан), демонізуються (оповідання юриста, кармеліту). У містифікації Півночі поет бачить можливості розвитку національної фантазії. Риси національного характеру виявляються в образах оповідача та автора, для яких властиво дотепне зневажання, скромність та вміння тонко іронізувати (оповідання студента та пісенька розкривають думку про досягнення гармонії в сім'ї). Для багатогранної гумористичної манери автора «Кентерберійських оповідань» характерні пародіювання та гумористична стилізація.

Відомий англійський гуманіст Томас Мор видав «Вітальну пісню на день коронації Генріха VIII, найславнішого і найщасливішого короля Британії, і Катерини, його найщасливішої королеви» [15]. Відзначимо, що в цьому творі Т. Мор описав швидше не стільки самого Генріха

VIII, скільки образ ідеального ренесансного правителя. В уявленні гуманіста ідеальний монарх повинен володіти мудрою ошадливістю та розумною щедрістю, «благочестивим» розумом та «чесним серцем». Ренесансний правитель прагне до царювання миру і справедливості в межах його володінь: він допускає до влади, до вищих посад лише людей мудрих і гідних, а не брехливих і корисливих, він відновлює силу і могутність законів, об'єднує всі стани навколо корони.

Подальший розвиток уявлень про те, яким має чи не має бути монарх, у творчості Томаса Мора ми бачимо в його «Історії Річарда III» [13]. Довгий час дослідники вели суперечки про те, що ж являє собою цей твір у більшій мірі: історичну чи літературну працю. І хоча більшість фактів, описаних у «Історії Річарда III», підтверджуються іншими джерелами, все ж таки упередженість по відношенню до Річарда III, спотворення та демонізація його образу, постійне звернення автора до прямої мови, яка, безперечно, є лише спробою відтворити слова реальних людей, – усе це свідчить, що не можна вважати твір Мора справжньою історичною працею.

Можна говорити про дві головні цілі, які переслідував Томас Мор під час написання «Історії Річарда III». По перше, представити наскільки можливо докладну і яскраву розповідь про події, що відбувалися в Англії 1483 р. По-друге, своєю розповіддю про несправедливість та порочність Річарда III гуманіст підкреслює законність і справедливість утвердження на престолі нової династії – Тюдорів, сприяє їх легітимізації. Для нас же «Історія Річарда III» – ще один пазл з картини уявлень Томаса Мора про ідеального правителя.

Ще один твір Томаса Мора, який неможливо залишити поза нашою увагою, говорячи про його ставлення до влади, це трактат «Утопія» [14], який дає можливість реконструювати політичні цінності Томаса Мора. По-перше, з усіх форм правління гуманісту більше всього імпонує монархія (хоча у державі утопійців влада князя була виборною, а не передавалася у спадок). По-друге, ідеальне суспільство, на думку Мора, – це суспільство рівності та миру, де кожен має можливість і працювати на благо інших, і присвячувати час розвитку власної особистості, набуттю нових знань. Створення такого суспільства –

головна мета ідеального правителя. По-третє, справжня «справедливість» в уявленні гуманіста неможлива без «милосердя».

Важливим джерелом для розуміння еволюції поглядів англійських гуманістів на державний устрій країни є трактати Джона Фортеस्क'ю. Вихований на політичних ідеях кінця XIV – початку XV ст., коли парламент користувався великим престижем, Фортеस्क'ю на все життя зберіг пієтет перед тією політичною системою, яку він називав «влада королівська і політична» (*dominium regale et politicum*) і під якою слід, очевидно, розуміти монархію із становим представництвом. Загальні теоретичні ідеї, що лежали в основі всіх трактатів Фортеस्क'ю, абсолютно однакові і часто навіть формулювалися в одних і тих самих виразах. Найяскравіше і найповніше вони виражені в найбільш відомих трактатах – «Похвала законам Англії» [9] і «Управління Англією або відмінність між абсолютною і обмеженою монархією» [10].

У них Фортеस्क'ю всіляко доводив перевагу «влади одночасно політичної і королівської» (*dominium politicum et regale*), тобто станової монархії над нічим не обмеженою владою короля, аргументуючи ці положення посиланнями на наукові авторитети та «історичні», головним чином, біблійні приклади. При цьому автор демонструє своє знайомство з Аристотелем, Фомаю Аквінським, блаженним Августином, канонічним та римським правом. Самі собою теоретичні міркування Фортеस्क'ю мало оригінальні. Вони мають велику схожість з іншими політичними трактатами XIV-XV ст., що розвивали теорію «станової монархії». Тому головний інтерес, особливо останніх двох трактатів, полягає в тому, що в них ці загальні політичні теорії підкріплюються практичним досвідом самого Фортеस्क'ю і переломлюються крізь призму реальних політичних відносин Англії XV ст. У першому трактаті, який написаний у формі діалогу між Фортеस्क'ю і спадковим принцом Ланкастерського дому Генріхом, перевага англійських порядків широко аргументується даними про англійську судову систему, про порядок законодавства податкового оподаткування, звеличення інституту присяжних, а також матеріальним благополуччям підданих англійського короля у порівнянні з французьким монархом, який панував над ними, як тиран.

У другому трактаті основна увага автора приділена не так возвеличенню англійської політичної системи, скільки на усунення тих негараздів, які, на думку автора, заважають їй правильно функціонувати.

Політична теорія Фортеस्क'ю, незважаючи на те, що у своїх трактатах він широко оперує поняттями «народ» (populus і plebs) і «свобода», нічого спільного не має з теорією народоправства, бо під згодою «народу» або «всього королівства» він має на увазі лише згоду станового парламенту, в якому без жодних підстав бачить знаряддя для досягнення народної свободи. Характерно й те, що найкращою політичною формою він вважає не республіку, а «змішану» форму держави, як він називає обмежену монархію.

«Правитель» Томаса Еліота [24] був першим трактатом твором, написаним в руслі ідей гуманізму Ренесансу, в якому проблеми освіти і виховання «тих, кому належить здійснювати керівництво державою», висвітлені англійською мовою, англійцем, який приділив пильну увагу до специфіки життя Англії епохи Тюдорів. Написаний у 1530-31 рр., цей трактат став першим твором, у якому проблеми виховання та освіти обговорювалися у дусі гуманістичних ідей Відродження англійською мовою, і витримав у XVI ст. 8 видань. Трактат складається з трьох частин. Перша книга, переважно, присвячена питанням педагогіки і, частково, політичним проблемам. Вона представляє для дослідження найбільший інтерес. Друга та третя книги трактують етичні проблеми, що стосуються природи влади, обговорення якостей, що сприяють її завоюванню та зміцненню, розгляду головних чеснот.

Найважливішим джерелом дослідження стали педагогічні трактати Роджера Ешема. Це «Стрілець з лука» (1545) – твір, присвячений проблемам фізичного вдосконалення людини, і, особливо, «Шкільний вчитель» [20] – трактат, що був написаний в 1563-68 рр., виданий після смерті автора, що спеціально висвітлював проблеми виховання та освіти. Педагогічні проблеми, які порушив Р.Ешем у своїй творчості, були ключовими для педагогів-гуманістів Відродження. Це формування нової людини, пріоритет виховання над навчанням, підготовка дитини до служіння вітчизні, повага до особистості

учня, ідеал педагога, необхідність поєднання інтелектуального і фізичного розвитку, перевага м'якої поведінки з учнем над жорстокістю і т.д.

Погляди цього гуманіста на процес виховання цікаві як самі по собі, так і тому, що вони належали людині, яка була не тільки теоретиком, а й активним діячем, який займався викладацькою роботою.

Менш значним, але все ж таки важливим джерелом при написанні даного дослідження став трактат Томаса Старкі «Діалог між Полом і Лапсетом» [26], що з'явився в 1536 р., потім забутий, знову виявлений і опублікований тільки у 1871 р. Трактат присвячений переважно політичним проблемам. Для нашого дослідження цікаві педагогічні ідеї, що містяться в трактаті.

Метою даного дослідження є комплексна характеристика феномену англійського гуманізму і аналіз творчих здобутків найбільш визначних літературних діячів і суспільно-політичних мислителів. Виходячи з мети, *завданнями* роботи є:

- з'ясувати передумови та висвітлити процес формування англійської нації та створення нової національної культури;
- визначити вплив італійських гуманістів на творчий доробок Джефрі Чосера;
- проаналізувати зміст концепцій ідеального правителя у творчому доробку т. зв. учнів Чосера – Т. Оккліва і Д. Лідгейта;
- охарактеризувати літературні напрацювання англійських мислителів XV – початку XVI ст.;
- визначити вплив ідей гуманізму на формування національної самосвідомості у творчій спадщині англійських гуманістів;
- висвітлити процес формування ідеї патріотизму в гуманістичному середовищі Англії досліджуваного періоду;
- визначити зміст освітньо-виховних концепцій англійських гуманістів;
- охарактеризувати погляди англійських інтелектуалів на формування образу ідеального правителя і державного устрою.

РОЗДІЛ 1. СТАНОВЛЕННЯ І ЗАГАЛЬНІ ТЕНДЕНЦІ РОЗВИТКУ ІДЕЙ ГУМАНІЗМУ В АНГЛІЇ XIV-XVI ст.

В XIV ст. у політичному та соціальному житті Англії відбуваються великі зрушення, в результаті яких починається швидке руйнування старих, феодальних устоїв. Вже у XIII ст. в Англії розвиваються ремесла та торгівля, отримує сильний розвиток товарно-грошове господарство, поступово зміцнюються торговельні зв'язки з іншими країнами, зокрема з Фландрією та Італією. З купців і ремісничої верхівки починає складатися міська буржуазія, котра зосереджує у руках владу в містах, які на той час сильно розвинулись. Дещо пізніше в Англії виникає і нове дворянство, що безперервно поповнює свої ряди з числа «рицарів», середніх і дрібних поміщиків («джентрі») і купців. Хоча в цей час у державному житті Англії ще зберігають свою керівну роль феодальні магнати, в основному нащадки нормандських «баронів», але за часів Едуарда III (1327-1377) і Річарда II (1377-1399) королівська влада веде вже більш інтенсивну, ніж раніше, боротьбу з великими феодалами та забезпечує зародження централізованої держави. Між середнім «рицарством», новим дворянством і городянами в Англії не було тих протиріч і тієї гострої боротьби, які у Франції; навпаки, всі ці громадські групи однаково зацікавлені у підтримці сильної королівської влади, яка б забезпечила їм і розвиток торгівлі та експлуатацію найманої робочої сили міста і села [41, с. 5].

Вказані явища англійського історичного життя – розвиток міст, торгівлі та товарно-грошового господарства, зміцнення державної єдності, нарешті, тривала війна Англії з Францією, що отримала назву Столітньої (1337-1453), початок якої був дуже вдалим для англійців і викликав в країні великий патріотичний підйом, – все це були передумови процесу формування англійської нації та створення нової національної культури, що завершився в XIV ст. [68, с. 7]

До XIV ст. в Англії не існувало єдиної національної культури, як не існувало ще загальної національної англійської мови. Аж до середини цього століття в країні йшла безперервна боротьба між французькою мовою,

принесеною в Англію нормандськими завойовниками в XI ст., як офіційна державна мова, і англо-саксонською, що розпадався на багато діалектів, на якій розмовляли переважно селяни, дрібне дворянство та населення міст. Ця боротьба ускладнювалася також тією роллю, яку протягом усього цього часу відіграла латинська мова, яка була мовою церкви та середньовічної науки [62, с. 38]. На середину XIV ст. в Англії починає складатися письмова форма національної літературної мови, в основу якої ліг діалект Лондона, що був головним центром державного та господарського життя країни. З 1362 р. англійська мова вперше стала вживатися в парламентських дебатах; тоді ж парламент ухвалив, щоб судові справи розбиралися англійською мовою, зважаючи на те, що «французька мова надто мало відома». Близько того часу англійська мова стала основною мовою шкільного викладання. Англійською мовою написані також найважливіші літературні твори епохи, у тому числі твори Чосера, що значно збагатив англійську поетичну мову і створив на основі французького нове англійське віршування [55, с. 270].

Англійська література у цей період носить ще цілком середньовічний характер. В аристократичних колах англійського суспільства і при дворі, як і раніше, з особливим бажанням читають твори куртуазної літератури французькою мовою. Французька міська література також мала ще велике поширення в Англії в першотворах і перекладах [64, с. 128].

Джон Гауер (1328-1408) пише свої твори, сповнені монастирської вченості, алегоризму і дидактики, трьома мовами: французькою, латинською та англійською. Починають також проникати віяння з гуманістичної Італії, які знаходять в Англії сприятливий ґрунт. До сприйняття нових ідей і літературних форм новоанглійська література, що перебувала на етапі становлення, була вже підготовлена: задовго до цього часу поширена тут французька куртуазна поезія сприяла виробленню антиаскетичних ідеалів; реформаційний рух у свою чергу викликав різкі нападки на католицьке духовенство та чернецтво. Міська культура, що зароджувалася в Англії, вступила в боротьбу з феодальною ідеологією і не могла не сприяти пробудженню інтересу до більш передової літератури раннього італійського Відродження [52, с. 82].

Традиційно початок англійського гуманізму дослідники пов'язують з ім'ям Джефрі Чосера (1340-1400). Чосер народився в лондонській купецькій сім'ї нормандського походження; і його батько, і його предки мали велике підприємство з імпорту в Англію іспанських та італійських вин і, ймовірно, були постачальниками королівського двору. У 1357 р. молодий Чосер вже обіймав посаду пажа в свиті дружини одного з синів Едуарда III, герцога Ліонеля Кларенса, а через два роки, ймовірно як зброєносець, взяв участь у військовому поході Едуарда до Франції, потрапив у полон біля р. Реймс, але був викуплений королем. Потім Чосер служив при королівському дворі, маючи знатних і впливових покровителів, і уважно придивлявся до картин аристократичних вдач, що панували у цьому середовищі французьких мод і смаків. Він виконував різні дипломатичні доручення двору у Фландрії та Італії (1370-1378 рр.), був також наглядачем лондонської митниці. У 1386 р. він обраний до парламенту, але своїми виступами викликав незадоволення короля (Річарда II) і отримав відставку. Хоча у 1389 р. він знову отримав місце контролера з будівництва та ремонту королівських будівель, його матеріальне становище значно погіршилось. Чосер помер у бідності, обтяжений боргами, лише за кілька місяців до смерті він отримав від двору підвищення пенсії [52, с. 82].

Творчість Чосера в ранній період перебувала у певній залежності від смаків англійської знаті того часу, серед якої він знаходив читачів і замовників. Правда, і в ранніх творах він виявляє свою велику поетичну індивідуальність, вміє і в наслідуваннях зберегти повну самостійність, виявивши рідкісну віршовану майстерність, проте довгий час творчість Чосера розвивала в межах старої куртуазної літератури французького стилю. До нас дійшло багато творів Чосера: віршів, поем різного характеру та обсягу та кілька прозових творів. Вони відрізняються витонченістю, досконалістю форми, що вимагала великої технічної майстерності, але їм властиві також манірність і штучність, властиві французької куртуазній поезії пізньої пори. Форми поезії Чосера – балади, ронделі, віршовані послання і т. д. – французькі. Теми своєї поезії Чосер черпає з «Романа про Розу», перекладом якого англійською мовою він був зайнятий у

юності (цей переклад дійшов до нас тільки в уривках), з латинського трактату Боеція «Про втіху філософії», який він згодом (у 80-х роках) також переклав прозою, з Овідія, який завжди залишався одним з його улюблених поетів. Начитаність Чосера в середньовічній латинській та французькій літературі була дуже значною: згодом до цього додалося також досить широке знайомство з італійською літературою [98, с. 44].

Чосер «тягнувся» до світського пізнання світу, його суспільних та природних явищ. У «Легенді про славних жінок» він писав: «Хоча в науці я і дуже слабкий, але немає сили, яка могла б мене відірвати від нової книги – я найбільше люблю читати» [цит. за: 112 а, с. 65]. Про це йдеться і в «Храмі слави» [112, с. 296]. Чосер серйозно цікавився астрономією і навіть написав спеціальний «Трактат про астролібію» [43, с. 88]. В «Оповіданні слуги каноніка» [8, с. 600] він продемонстрував свою допитливість у галузі хімічних явищ, висміював шарлатанство астрологів та алхіміків, а в «Пролозі» з великою симпатією описав шанувальника Аристотеля, оксфордського студента, який «до науки» був «гаряче прив'язаний і, воліючи жити бідним, хотів навчатися та вчити інших» [8, с. 592].

В ідейній та художній еволюції Чосера найважливішим був період, який почався після відвідування ним Італії і охоплював 80-90-ті рр. XIV ст. Саме тоді на поета вплинули нові ідеї про людину та її щастя, висунуті першими італійськими гуманістами. Переосмислюючи ці ідеї, він намагався знайти відповіді питання, які висунуло бурхливе життя Англії його днів [99, с. 17].

Чосер був сучасником Петрарки і Боккаччо – перших італійських гуманістів. Відомо, що він, виконуючи доручення короля стосовно торгівлі Англії з Італією, двічі відвідав цю країну – у 1373-1374 та 1378 рр. (можливо, був ще один візит у 1369 р.) – і мав можливість спостерігати нові явища у її міському житті, що призвели до появи гуманістичних ідей. У всякому разі, італійська література того часу справила на нього велике враження, і він використав у багатьох своїх творах думки та сюжети з «Божественної комедії» Данте, з «Тезеїди», «Філострато», «Про знаменитих жінок», «Філоколо», «Корбаччо», «Декамерона» Боккаччо. Розповідь Боккаччо про Грізельду Чосер

знав у латинському перекладі, зробленому Петраркою. Літературна традиція стверджує, що англійський поет особисто зустрічався з Петраркою [103, с. 291] під час першого перебування в Італії і отримав цей переклад з його рук. Все це дало підставу деяким дослідникам оцінити Чосера як першого англійця, який сприйняв вплив італійської культури Відродження, учня Боккаччо [66, с. 123].

Ключовою ідеєю гуманізму була теза, згідно якої людині в її земному житті, належить стати вільною особистістю і своїми силами досягти особистого щастя, користуючись при цьому мирськими благами. В цьому положенні відбився важливий історичний факт: разом із розкладанням феодальних відносин і виникненням капіталістичного укладу з'явилася вільна від феодальних зв'язків і примусу особистість, що досягала власного блага своїми зусиллями. Почалося це у Флоренції та інших італійських містах у XIV ст., і тому тут виник гуманістичний рух, що поширився потім на інші країни Європи. Петрарка і Боккаччо відкрили світові нову людину у своїх художніх творах, реалістично зобразивши життя і переживання людей, утверджуючи свободу поведінки індивіда і справедливість його прагнень користуватися земними благами. Мета людей – їхнє щастя, яке полягає у користуванні всіма радощами життя, і в тому числі любов'ю, яка має бути природним почуттям, вільним від будь-якого примусу і позбавленим станових упереджень. Сама людина благородна за своєю природою, але необхідний всебічний розвиток її здібностей, щоб вона могла гідним достойним досягти свого щастя і користуватися ним. Благородство людини не в її походженні, а в її вчинках [99, с. 19].

Усвідомлення процесу появи нової людини почалося у творах образотворчого мистецтва та художньої літератури. Це сталося тому, що художнє освоєння світу, порівняно з іншими його видами – філософським, релігійним і практично-духовним – було на той час менш обмежене церковними догмами [114, с. 115].

Нові погляди на людину та її земне життя (а також реалізм як метод художнього розуміння дійсності) сприйняв Чосер і, переосмисливши їх, поклав в основу своїх уявлень. Вони знайшли відображення у його «Кентерберійських

оповіданнях» – великому реалістичному творі, який літературознавці справедливо називають «людською комедією XIV століття». Не можна розглядати і оцінювати кожне оповідання цієї книги окремо від інших оповідань і реплік слухачів, а також від інших творів поета, як це зазвичай роблять багато зарубіжних дослідників, які приписують у такий спосіб поетові різні переконання та ідеї. При всій тематичній і хронологічній строкатості включених у книгу оповідань читачеві зовсім неважко помітити, що їх об'єднує головне питання, що обговорюється в них – про людину, про сутність її щастя, про те, як вона повинна поводитися, щоб її досягти. Перед читачем розгортається гостра полеміка між прихильниками пануючих в англійському суспільстві XIV ст. церковних поглядів на людину та її щастя та тими, хто не поділяв цих поглядів чи сумнівався у них. Першу групу представляють абатиса, чернець, черниця, церковний пристав, продавець індульгенцій, другу – рицар, студент, франклін, купець, парафіяльний священик, трактирник, батька ткаля, слуга каноніка і сам поет. Суть їх суперечок розкривається у змісті їхніх розповідей, і репліках і оцінках, висловлюваних ними у зв'язку з розказаним, а також і в самій структурі книги. Збірка відкривається «Оповіданням рицаря», в якому викладається нове розуміння земного життя людини та її щастя, і закінчується «Оповіданням священика» – проповіддю, основна мета якої – підняти роль самої людини та її моральних зусиль у викоріненні вад і набуття чеснот, без яких досягнення щастя на землі неможливо [127, с. 63].

Але уважному читачеві не важко помітити, що в оповіданні-проповіді Чосер прагнув узгодити свої нові погляди на людину та її земне життя, викладені в попередніх оповіданнях, з християнською мораллю. Тут цілком у християнському дусі охарактеризовано сім смертних гріхів, що загрожують «земній людині», а також ті чесноти, якими вона може і повинна сама викоренити гріхи. При цьому він усунув характерне для цього трактату примітивне церковне моралізаторство, але вніс низку власних формулювань і доповнень, щоб показати людям, як вони самі можуть успішно викорінювати гріховні пориви і набувати чеснот у своєму земному житті [127, с. 63]. Він виділив розділ про гордість в особливий пункт, як про гріх, що був «головним

коренем всіх пороків» і включив до нього (а також розділ про жадібність) свою критику звичаїв і зловживань в англійському суспільстві та поради, як морально оздоровити це суспільство. Надаючи практичного значення повчанням священника, Чосер виділив у кожному розділі оповідання, присвячені тому чи іншому гріху, особливий розділ, що містить характеристику чеснот та інших засобів, з допомогою яких люди можуть викоринити цей гріх. В результаті всіх цих змін вийшло так, що парафіяльний священник промовляв свою проповідь перед паломниками не стільки для того, щоб домогтися від них беззаперечного підпорядкування настановам офіційної церкви (це йому личило робити як клірику), скільки для того, щоб навчити їх жити в чесноті, усвідомити свою відповідальність не лише перед богом, а й перед суспільством, отже, і перед собою, тобто самим досягти того, чого закликав у своєму оповіданні рицар [104].

Останній говорив зовсім по Аристотелю і Аверроесу: бог – це «першодвигун», він створив світ із землі, води, повітря і вогню і з'єднав всі частини світобудови разом «чарівним ланцюгом кохання», встановивши непорушний порядок, у якому кожен, зокрема і людина, має місце і час буття. Явно полемізуючи з тими, хто за часів Чосера вимагав радикально змінити суспільство, рицар стверджував, що цей порядок є обов'язковим для всіх, і той, хто незадоволений ним, чинить безглуздо і є «заколотником» проти творця. Але в цьому оповіданні говориться: «... люди повинні добре знати, крім тих, хто дурний, що кожна частина походить від цілого» [103, с. 292]. Це означало, що земне буття людей – не об'єкт презирства заради торжества аскетичного ідеалу церкви, а частина божественного творіння, що має самостійну цінність, і тому не слід засуджувати людей за те, що вони прагнуть досягти щастя в земному житті [99, с. 20].

Однак люди, подібно до людини, яка заблукала при поверненні додому, не можуть знайти правильної дороги до цього щастя. Паломон, один з персонажів «Розповіді рицаря», з цього приводу говорить дуже сміливо: «Я знаю добре, що цей світ дуже страждає, і бачу, що змій чи злодій, який багатьох праведних людей призвів до нещастя, вільно ходить там, де йому хочеться. Адже людину

б'ють, як тварину, саджають у в'язницю, завдають їй болю і роблять нещасним часто зовсім безневинного». А тим часом, продовжує він, шлях на щастя в земному житті вказаний самим творцем, він проходить через любов людей одне до одного [99, с. 21].

Любов, вважає Чосер, є не лише чеснота, що визначає взаємовідносини всемогутнього бога і слабкої гріховної людини. Це велика космічна сила та обов'язковий закон, на якому тримається вся світобудова. Людське суспільство – частина світобудови, і воно також має розвиватися на основі взаємної любові людей. Для цього воно має бути поділено на три стани, триматися на підпорядкуванні нижчих станів вищим та існувати завдяки їхній співпраці, сенс якої полягає в тому, що кожне з них виконуватиме свої обов'язки на користь інших станів, дотримуючись таким чином принципу «спільної користі» чи «спільного блага» [105].

Всі люди, каже парафіяльний священник, рівні за своєю природою, а станові відмінності і кріпацька залежність зумовлені не природою, а гріхопадінням Адама, в результаті якого любов в суспільстві було порушено. Після цього принцип «спільної користі» восторжествував лише внаслідок того, що бог встановив такий порядок: «одні займають більш високе становище в суспільстві, інші – «більш низьке» – і заснував державу, або «вищу громадянську владу», зобов'язавши її її охороняти порядок в суспільстві «по розуму» [8, с. 645]. Люди повинні підкорятися цьому. Тоді в суспільстві восторжествує любов одне до одного. І «окрема користь», до якої прагне кожна людина, не буде підривати «загальну користь», як це відбувається в Англії XIV ст.

У зв'язку зі сказаним примітно тлумачення Чосером чесноти «вірності» у вірші «Немає міцності», написаному в ті ж роки, що й «Кентерберійські оповідання». У католицькій етиці ця чеснота вважалася однією з важливих – у ній бачили передусім вірність людини богу. Монах Майкл тому називав її «постійністю» і пояснював: «... воно робить серце людини сильним і міцним у вірі в бога, подібно до вежі або неприступної скелі або дерева, що укоренилося в хорошій землі» [114, с. 116]. Але Чосер у своєму вірші цю чесноту витлумачив

як тільки вірність людини добродесній поведінці в її земних справах і навіть не висунув цьому жодного релігійного обґрунтування. Падіння звичаїв в англійському суспільстві він пояснював лише одним – перемогою в поведінці людей жадібності і втратою ними внаслідок цього таких важливих чеснот земної людини, як «співчуття», «справедливість», «правдивість», «доблесть» [114, с. 116].

Люди незалежно від станової приналежності та суспільного становища повинні це добре розуміти своїм «розумом» і відповідним чином стримувати свою волю, домагатися правильної, добродесної поведінки в суспільстві і досягати таким чином щастя для себе та для інших. Головне для досягнення земного щастя, вважав Чосер, — це розумна поведінка людини, її енергія і винахідливість, проте за обов'язкового підпорядкування їхньої спільної мети слід жити з людьми у коханні, тобто гуманно, отже, добродесно. Зазначимо, що про «розум» як критерій поведінки людей говориться кілька разів у «Оповіданні священика», хоча таке розуміння його ролі в поглядах Чосера ще не отримало належної розробки. У розповіді про Молібею мудра Пруденція повчає чоловіка-купця, розпеченого долею егоїста, як досягти в житті «правильного щастя»: «жити помірно», а багатство своє «добувати вашим розумом, вашою працею і для вашої користі, не завдаючи шкоди іншій людині» [8, с. 302].

І парафіяльний священик у своїй проповіді, дотримуючись вірності принципам ортодоксальної церковної етики, тим не менш, висловлюється в такому ж дусі про життєве значення любові людей один до одного і засоби її здійснення. Засуджуючи порок «гордості» і протиставляючи йому «смирненість», він каже: «...це чеснота, завдяки якій людина дійсно пізнає саму себе і чинить за своїми бажаннями, не переоцінюючи своїх заслуг і завжди маючи на увазі свою слабкість», будучи земною істотою, для якої любов до сусіда, як до самого себе, є головним засобом «порятунку і життя і душі» [8, с. 303]. Парафіяльний священик викриває захоплення багатих англійців модою розкішно одягатися. «Вся ця розкіш, — каже він, — йде прахом і зникає пошматована і вивалена в багнюці, тоді як бідний люд потребує одягу». Священик закликає багатих щедро поділитися одягом із бідняками. Взаємна

любов, на його думку, має стати основним критерієм і у відносинах між лордами та селянами. Ці відносини, вважає він, загострилися тому, що в них ворожнеча витіснила любов. Священик каже Лордам: «Ваші вимагання, як і злість ваших підлеглих, гідні засудження». У розділі про жадібність він переконує лордів стати гуманними і добиватися «любові своїх кріпаків», «чинити зі своїми кріпаками так само, як ти хочеш, щоб чинив з тобою твій лорд, якби ти був його рабом», тому що «лорд має зобов'язання перед його людиною так само, як і людина має зобов'язання перед його лордом». У зв'язку з цим священик наводить слова Сенеки: «... немає нічого більш придатного для людини високого становища, як доброта і жалість» [8, с. 88].

З розповіді капелана про Джека Струу і винищення повсталими селянами в 1381 р. купців-фламандців в Лондоні впливає, що Чосер засуджував повстання Уота Тайлера. А в «Оповіданні студента» є такий абзац про народ, у якому поет висловив своє негативне відношення до його виступів взагалі: «О буйний народ! Незагнузданий завжди непостійний і мінливий, як флюгер, що захоплюється завжди шумно тим, що нове; обличчя своє ти міняєш як місяць, безглуздо балакаєш і гріш ціна твоїм словам – твої судження помилкові» [8, с. 455]. Засуджуючи таку поведінку народу, поет, однак, одним із перших письменників середньовіччя у знаменитому пролозі до «Кентерберійських оповідань» намалював образ простого селянина. Це його ідеал трудівника на благо суспільства – повна протилежність селянам, які повстали в 1381 р. – терплячий і покірний своїй долі старанний орач, який любить бога і людей, завжди допомагає сусідові і справно платить десятину церкві. Так само ідеальним для Чосера був бідняк-селянин – батько Грізельди в «Оповіданні студента» [8, с. 456]. Вище вже наводилися з «Розповіді юриста» слова про зрівняльні думки бідняків, але це не означає, що Чосер схвалював такі прагнення і думки. Він співчував бідним однак, визнавав існування в суспільстві майнової та станової нерівності і вірив у те, що взаємна любов перетворить відносини між класами та станами на ідеальні [126, с. 147].

Правило «не роби сусіду того, чого не бажаєш, щоб робили сусіди тобі» в етиці називають «золотим правилом», а виникло воно як найпростіша норма

життєвої поведінки людей задовго до появи християнства, ще в період розкладу первіснообщинних відносин та переходу до індивідуального приватного господарства; у ньому міститься елемент індивідуалізму, оскільки він надає кожній людині можливість самій визначити, що для неї є мораль. Але протягом століть це правило використовувалося і трактувалося по-різному відповідно до етичних поглядів його тлумачів. Його внесли в Євангеліє, а теологічне його тлумачення дав Августин, висунувши на перше місце як джерело і критерій цього правила любов людей до Бога [30, с. 76]. Чосер тлумачив «золоте правило» інакше: не відкидаючи ролі любові людей до Бога, він тим не менш підняв любов людей один до одного до основного, підпорядковану їхньому розуму і волі головного критерію поведінки у всіх сферах їхнього земного життя, а одне з джерел цього кохання бачив, попри ортодоксальний теологічний догмат про гріхопадіння, у тому, що всі люди були нащадками своїх прабатьків – Адама і Єви. Гуманістичний сенс такого тлумачення цілком очевидний [98, с. 49].

При цьому Чосер особливо важливу роль у моральному оновленні англійського суспільства відводив королю, в діяльності якого загальне благо має бути головною турботою, інакше він перетвориться на тирана. Чосер засуджував тиранію. В «Оповіданні економа» говориться: «Тиран войовничий чи імператор з розбійником, як брат рідний схожий, адже характер у них сутнісно той самий»; Каїна «на ньому лежить печать» [8, с. 594]. Ці висловлювання поет конкретизував, звертаючись до короля Річарда II у вірші «Немає міцності». Щоб відновити в англійському суспільстві принцип загальної користі, Чосер закликав його бути «чесним», любити свій народ, ненавидіти «вимагання», не допускати нічого, що може завдати шкоди його правлінню, «потрясати караючим мечем», боятися бога, дотримуватися законів, любити правду і гідність [30, с. 77]. У «Розповіді студента» хорошими правителями зображені маркграф Вальтер і його дружина селянка Грізельда, яка своїми розумними і тактовними вчинками «уміла відновлювати суспільну користь» [8, с. 439].

Зі співставлення названих Чосером позитивних якостей короля з охарактеризованими вище етичними поглядами поета випливає, що в оцінці діяльності імператора треба виходити насамперед із земного благополуччя підданих, а не з його релігійного благочестя. Думки поета про добродесного короля як антипода тирана стали початком світського осмислення ролі держави в суспільстві, яке потім було продовжено англійськими гуманістами XV-XVI ст. Він фактично відійшов від традиційної католицької думки, що йде від Августина, про створення богом двох держав – небесної і земної – і теократичних домагань папства, реабілітував земну державу, яка, як зазначено в «Оповіданні священика», була створена раніше за церкву [127, с. 66].

Отже, зі змісту «Кентерберійських оповідань» Чосера, при всій тематичній строкатості, цілком виразно виявляються риси нового гуманістичного розуміння людини, яке до Чосера в Англії ніхто не висував. Воно суттєво відрізнялося від панівного церковно-католицького розуміння. Всупереч релігійній ідеї про одвічну гріховність людини і про аскетичне ставлення до земного життя Чосер почав розглядати і оцінювати людину та її прагнення в реальних земних умовах, піднімав її почуття особистості та гідності, стверджував позитивні якості людини та її бажання досягти земного щастя, що досягалося насамперед його власними силами, його розумом і волею. Все це дає підставу бачити в Чосері зачинателя раннього англійського гуманізму, хоча він, як і Петрарка, і Боккаччо, був далекий від того, щоб заперечувати потойбічне життя людини і владу бога над світом, зовсім відійти від середньовічних уявлень щодо цього, рішуче протиставити свої погляди поглядам церкви.

Починаючи з Чосера Англія XV ст. втягувалася в загальноєвропейський гуманістичний рух, що зародився Італії ще XIV в. Проте порівняно з Італією XV ст. самостійний розвиток гуманістичних поглядів в Англії тим часом протікало доволі повільно. Це пояснювалося об'єктивною обставиною. До останніх десятиліть XV ст. ринкові відносини в країні ще не вийшли з початкової стадії свого формування, що сповільнило появу суспільних ідей на основі гуманістичних поглядів. Саме з об'єктивними факторами треба

пов'язати те, що у так званих учнів Чосера англійських поетів Т. Оккліва і Д. Лідгейта в першій половині XV ст., пропагувалася ідея необхідності моральної досконалості короля і дотримання гармонії всіх станів у суспільстві [66, с. 93].

Особливо цікаві в цьому відношенні погляди Джона Лідгейта, поета, ченця-бенедиктинця, покровителем якого був герцог Глостерський. У 1430-1433 рр. він написав величезний (понад 36 тис. рядків) віршований трактат під назвою «Падіння государів», використавши при цьому латинський твір Боккаччо «Про нещастя славних мужів» [99, с. 56]. Наслідуючи «Розповідь ченця» з «Кентерберійських оповідань» Чосера (Лідгейт це сам зазначав), він у 9 книгах трактату описав багато випадків «примх долі» правителів держав у різні часи, які допускала Фортуна, підносячи чи спускаючи їх. Але чернець у Чосера розповідав паломникам, які подорожували з ним у Кентербері, про непостійність Фортуни для того, щоб переконати їх погодитися з церковною ідеєю нікчемності земного життя людей. Лідгейт же має іншу мету – етичну. Відомий такий факт: герцог Глостерський радив Лідгейту обов'язково вказати засоби, як уникнути згубних наслідків примх Фортуни [68, с. 97].

Як видно, Лідгейт виконав цю раду. У заключній частині трактату він, повторивши по суті те, що стверджували його середньовічні попередники, вказав на дві моральні причини падіння правителів: небажання надавати богу належну шану і погану поведінку в житті. Лідгейт закликав монархів, цілком у дусі гуманістичної віри Чосера в людину, своїми силами добиватися від себе належного шанування бога і вести себе доброчесно (згідно приписів церкви), пам'ятаючи завжди, що «там, де панує доброчесність, є щастя, і той, хто найбільше шанує чесноту, піднімається до Бога всупереч усім мінливостям Фортуни. Як видно, «належне шанування бога» королем Лідгейт розумів цілком у дусі ортодоксальної церковної етики [68, с. 97].

З початком тривалого процесу розкладання феодальних відносин і зародженням ринкових відносин в Англії у другій половині XV ст. процвітаючі верстви бюргерства, заможних селян, дрібних і середніх вотчинників перетворюватися на нові класи – буржуазію і нове дворянство – і, таким чином,

ставали «противагою» феодальному дворянству, що, як відомо, було необхідною соціальною умовою створення в Англії абсолютизму [61, с. 79]. Ця об'єктивна реальність знайшла своє ідейне відображення в першому світському політичному вченні середньовічної Англії – вченні Джона Фортеск'ю (1395-1476 рр.) – який народився в Девонширі, в старовинній дворянській сім'ї середнього достатку.

Не отримавши спадщини як другий син у сім'ї, він після навчання в Оксфордському університеті і в одному зі спеціальних коледжів присвятив себе юридичній практиці і швидко просунувся у цій сфері. З 1442 р. він – верховний суддя королівського «Суду загальних позовів». Беручи участь у суді над керівниками повстання в Кенті, Фортеск'ю мав можливість ознайомитися з вимогами та ідеями «громад» цього графства, які підняли зброю проти зловживань короля та лордів. Це не могло не вплинути на вироблення ним свого політичного вчення. На той час удачливий юрист став великим землевласником, був зведений у рицарі, кілька разів обирався в нижню палату парламенту, став канцлером королівства. Він підтримував Ланкастерів і на захист їхніх прав на англійський трон виступив із кількома трактатами проти Йорків [59, с. 114].

На початку 60-х рр. з'явився його трактат теоретичного характеру «Про природу природного права». А перебуваючи з 1464 по 1470 р. у Франції разом з дружиною короля Генріха VI Ланкастера Маргаритою і принцем Едуардом (він був його наставником), Фортеск'ю написав трактат у формі діалогу між принцом і канцлером під назвою «Похвала англійським законам» [9]. У ньому розглядалися основні переваги англійської монархії порівняно з французькою. У 1471 р. Ланкастери зазнали поразки і до влади прийшов Едуард IV. Незабаром після цього Фортеск'ю перейшов до лав прихильників нової монархії. Йому повернули конфісковані маєтки, і останні роки життя (1471-1476 рр.) він присвятив новому трактату – «Управління Англією» [10], в якому він охарактеризував свій ідеал англійської монархії і назвав ті заходи, які вважав необхідним ними для його здійснення.

Всі дослідники політичних поглядів Фортеск'ю цілком справедливо вбачають в останніх двох трактатах найбільш повний, продуманий, з

аргументами виклад його політичного вчення про англійську монархію, який він виробляв протягом майже всієї своєї бурхливої юридичної та державної діяльності.

Історично реальний зміст концепції, розробленої Фортеск'ю, полягав в ідеалізації нової абсолютистської монархії англійського типу. Як відомо, абсолютизм Тюдорів відрізнявся від абсолютистських монархій в інших країнах Європи трьома особливостями: бюрократичний апарат короля в графствах був слабким і місцеве самоврядування, як і за станової монархії, продовжувало відігравати важливу роль; станове представництво (парламент) використовувалося як орган посилення влади короля; постійна армія відсутня. Дві перші особливості пояснювалися тим, що внаслідок процесу обуржуазнення широких прошарків дрібного і середнього дворянства і зближення його з буржуазією, що формується, ні в парламенті, ні в місцевому самоврядуванні не виявилось різкого антагонізму між ними [59, с. 115]. Вони були зацікавлені у посиленні королівської влади і утвердженні абсолютизму. Слід визнати, що Фортеск'ю, який висунув у другій половині XV ст. свою концепцію, по суті, передбачив появу названих особливостей монархії Тюдорів. По суті з цієї концепції почався новий буржуазно-дворянський напрямок суспільно-політичної думки в Англії, яке в XVI ст. отримало подальший розвиток з успіхами капіталізму в місті та селі та з піднесенням буржуазії та нового дворянства [99, с. 67].

Едмунд Дадлі (1462-1510 рр.) був одним з видатних діячів англійського абсолютизму в часи Генріха VII Тюдора (1457-1509 рр.), тобто в той час, коли створювалася нова форма феодальної держави в Англії. Він народився в графстві Сессекс у сім'ї дворянина, предки якого належали до знатного, але небагатого роду. У «Хроніці Холіншеда» Дадлі названий есквайром [43 а, с. 311]. Після навчання в Оксфордському університеті, а потім в одній з юридичних корпорацій Лондона він успішно розпочав юридичну практику і незабаром був удостоєний звання юриста вищого класу, а в кінці правління Генріха VII почав займатися державною діяльністю і швидко піднявся по кар'єрній драбині: заступник шерифа Лондона, депутат нижньої палати

парламенту і її спікер, член Королівської ради. Дадлі приймав активну участь в роботі Зоряної палати (1487-1641 рр. надзвичайний суд при королі Англії. Створений Генріхом VII для судів над дворянами після війни червоної і білої троянд в 1488 р. в якості комітету королівської Таємної ради) [100, с. 214].

Основні ідеї Дадлі виклав в трактаті «Дерево держави», написаному під час відбування ув'язнення в лондонському Тауері за звинуваченням у сваволі і вимаганнях. Твір було написано в перший рік правління Генріха VIII (1509 р.) з метою не лише довести молодому королю свою готовність служити віддано, а й дати йому свого роду керівництво, як керувати Англією. На початку трактату говорилося: «Бо моє серце переповнене любов'ю до моєї країни і побажанням їй процвітати, я намірився написати про те, що люди, якщо хочуть того, можуть називати деревом загального блага». А в заключній частині трактату Дадлі з таємною надією розжалувати короля писав: «Так закінчується цей простий і недосконалий трактат, названий деревом держави, написаний людиною вельми необізнаною, яка також переживає мирські незгоди (убогими і занепокоєними і занепокоєними і невдоволеними) гіркими думками про смерть» [100, с. 214].

Зі змісту трактату випливає, що колишній фаворит Генріха VII був впевненим апологетом абсолютистської влади короля Англії. Це поєднує його з Дж. Фортеस्क'ю, хоч, мабуть, він не читав трактатів свого попередника. Поради Дадлі були прийняті Генріхом VIII. Незважаючи на те, що Генріху VIII були гостро необхідні публіцисти – апологети його влади, особливо в період англійської реформації церкви, яку він проводив, трактат Дадлі не отримав з його боку підтримки і зберігався серед державних паперів. До нас дійшли чотири копії цього трактату, зроблені XVI-XVII ст. Тільки 1859 р., а потім у 1948 р. він був виданий як цінна пам'ятка політичної думки. Оригінал трактату не зберігся. Зазначимо, що за часів Генріха VII і трактати Фортеस्क'ю не мали помітного впливу на політику короля, незважаючи на їх абсолютистський зміст. Вони не були видані на той час і значного поширення не набули [54, с. 86].

Порівняно з Фортеस्क'ю Дадлі виглядає ретроградом. Трактат «Дерево держави» був написаний у традиційній для середньовіччя алегоричній формі викладу, а його змісті вплив гуманістичних ідей менш помітний, ніж у

трактатах Фортеск'ю [99, с. 69]. З цього випливає, що на початку XVI ст. в Англії серед прихильників абсолютистської монархії було ще чимало таких, хто не відмовився повністю від деяких політичних та етичних поглядів минулого і намагався поєднувати їх з новими ідеями, що виникали в процесі формування абсолютизму. Свій ідеал англійського суспільства та держави Дадлі зобразив у вигляді могутнього дерева, всі плоди якого призначалися королю та його підданам [100, с. 215].

Головна тема трактату – зміцнення абсолютистської влади короля в державі Тюдорів. Висуваючи свій ідеал абсолютної монархії, Дадлі домагався від трьох станів суспільства повного їх підпорядкування королю як мудрому носію вищої влади у суспільстві, без підпорядкування якої вони можуть досягти спільними зусиллями ні приватного, ні загального блага; саме для цього бог установив королівську владу в країні. «Король посланий на землю богом», «в ньому – влада бога», підкреслювалося в трактаті. «Але його благо і процвітання полягає в добробуті і процвітанні його підданих, тому що, хоча народ є підданам короля, все ж він є і народом бога, і тому бог наказав королю захищати народ, а народу бути в підпорядкуванні королю» [100, с. 215].

В першій третині XVI ст. гуманістичні погляди в Англії набули більш значного поширення, ніж це було за часів Фортеск'ю і Дадлі. З англійських гуманістів, які розробляли етичні та політичні проблеми, що хвилювали англійське суспільство, великий інтерес викликає Томас Старкі (1499-1538 рр). Він походив з незначної дворянської сім'ї в графстві Чешир, отримав освіту в Оксфордському університеті. Тут він зблизився з гуртком «молодих гуманістів», до якого входили Томас Лапсет, згодом відомий англійський гуманіст, і Реджинальд Пол – аристократ, кузен Генріха VIII, який належав до королівської родини Йорків. Його мати графиня Солсбері, племінниця Едуарда IV Йорка, була вихователкою дочки Генріха, майбутньої королеви Англії Марії Тюдор, переконаної католички, яка дуже цінувала свою наставницю. Після навчання в університеті Старкі обіймав низку посад, в основному духовних, а в 1531 р. став особистим секретарем Пола, вирушив з ним до Падуї (Італія). Університет цього міста був визнаним центром гуманістичної освіченості у Європі. Пол

вивчав теологію, а Старкі, мабуть, старанно знайомився з працями гуманістів. Він займався юридичними науками та отримав ступінь доктора права [72, с. 257].

Разом з Полом до Італії було відправлено групу молодих людей для поповнення освіти з розрахунку використовувати їх потім на державній службі. Проте після видання парламентського акту 1534 р. про королівську супрематію цю групу повернули до Англії. Разом із нею повернувся і Старкі, який підтримав виданий акт. Пол залишився в Італії, був наближений до папського двору і Карла V, став лідером англійської контрреформації, отримав від папи титул кардинала і розгорнув активну діяльність з організації інтервенції в Англію з метою відновлення католицизму. Старкі на батьківщині став капеланом сім'ї Пола. Але він скористався і прихильністю Томаса Кромвеля, вплив якого на короля все більше зростав. Саме за протекції Кромвеля Старкі став капеланом Генріха VIII. Ймовірно, він поділяв ще з часів Платона і модну серед гуманістів XVI ст. думку, що вчені мають допомагати королям керувати країною. Принаймні в листі до Кромвеля, в якому він просив допомогти отримати місце капелана короля, Старкі мотивував це прохання бажанням допомогти своєму патрону у встановленні в Англії «істинної держави» [72, с. 261].

Після того як стало зрозуміло, якого небезпечного для Англії діяча набула європейська контрреформація в особі Пола, уряд спробував використати багаторічні дружні зв'язки Старкі з ним, щоб переконати його в правильності розпочатої англіканської реформації та повернутися до Англії. Старкі написав Полу листа, в якому відкидав ідею папства про поділ церковної та політичної єдності мирян і просив відповісти, чи можливо за Божим законом королю розлучитися з дружиною, яка є вдовою його брата, і чи була папська верховна влада над церквою встановлена богом. Пол ухилився від полеміки і як відповідь надіслав єпископу Дургема в Англії виданий у Римі в 1535 р. свій памфлет «На захист церковної єдності», в якому, відкидаючи погляди реформаторів, захищав всесвітню духовну єдність католицької церкви [60, с. 98]. У 1537 р. папа

римський відлучив Генріха VIII від церкви, і за це всі родичі Пола, що знаходилися в Англії, на чолі з графинею Солсбері були страчені.

Соціальна сутність поглядів Старкі чітко проявилась в його памфлетах, написаних з приводу селянських виступів в північних графствах в 30-х рр., відомих під назвою «Благодатне паломництво». Зважаючи на те, що в Англії на той час прихильники короля ще не виробили концепції про владу і право абсолютистської монархії, яка дозволила б успішно вести полеміку з повсталими, уряду Генріха VIII довелося для цього використати гуманістів Т. Старкі та Р. Моррісона – одного з учасників групи, що їздила разом із Полом до Італії, звинувачуючи повсталих селян у тому, що вони домагаються запровадження спільної власності на майно, Старкі вказував, що суспільство утримується від анархії рівності міцною та сильною державою з її порядками та законами, які повстали та хочуть зруйнувати, У 1536 р. королівський друкар видав памфлет Старкі, в якому той закликав народ до «єдності та покори». В ньому доводилася необхідність існування в Англії міцного державного порядку та здійснення королівської реформації [60, с. 100].

Знайомство з Італією, її культурою, мистецтвом та літературою було в Англії епохи Відродження одним з перших і основних начал будь якої освіченості загалом. Багато англійців їздили до Італії, щоб особисто доторкнутися до життя цієї передової країни тогочасної Європи. Італійці також відвідували Англію. Важливим фактом в історії англійського гуманізму було перебування в Англії одного з найбільших діячів доби Відродження, італійця Джордано Бруно. Бруно прожив в Англії близько двох років (1583-1585 рр.). Його достойно зустріли при дворі королеви Єлизавети. Його другом був Філіп Сідней, якому він присвятив два із шести своїх творів, написаних Англії. Серед його знайомих були поет Спенсер та відомий англійський лікар Гарвей, який відкрив кровообіг [117, с. 427].

На ранньому етапі розвитку англійського гуманізму велику роль відіграв Еразм Роттердамський, який кілька разів відвідав Англію, де він довго жив і працював. Найпізніше до Англії почали проникати ідеї французького гуманізму.

З його представників особливо велику роль в Англії відіграв Мішель Монтень, філософія якого, як відомо, отримала відгук у Віляма Шекспіра.

Першим центром гуманістичної культури в Англії був Оксфордський університет. Звідси почало поширюватися світло нової науки та нового світогляду, що вплинули на всю англійську культуру та дали поштовх розвитку гуманістичної літератури. Тут, в університеті з'явилася група вчених, які займалися критикою середньовічної схоластики. Це були люди, які навчалися в Італії і сприйняли там основи нової філософії та науки. Вони були пристрасними шанувальниками античності. Пройшовши школу гуманізму в Італії, оксфордські вчені не обмежувалися популяризацією досягнень своїх італійських колег. Вони виростили у самостійних учених [55, с. 273].

У 1497 р. Еразм Роттердамський, тоді ще нікому невідомий молодий вчений, вперше відвідав Англію. Те, що він побачив, викликало в нього на подив і захоплення. «Я вважаю клімат країни приємним та здоровим, – писав він. – Я зустрів там стільки чемності та вченості, – не відсталого і не порожнього знання, а глибокого і точного знання грецької та латинської давнини, що якби не цікавість, то я вже не прагнув би до Італії. Коли я слухаю Колета, мені здається, що я слухаю самого Платона. Хто може не захоплюватися колом знань Гросіна? Чи можуть бути судження гостріші і глибші, ніж судження Лінекра? Чи створила коли-небудь природа щось благородніше, приємніше, щасливіше, ніж геній Томаса Мора? Немає потреби перераховувати весь список. Просто дивно, як великі і значні плоди античної освіченості у цій країні» [цит. за: 44, с. 62].

Названі Еразмом особи були першими представниками англійського гуманізму. Їхня діяльність припадає на останні роки XV – початок XVI ст. Три старших представники цієї групи – Лінекр, Гросін і Колет – всі пройшли школу гуманізму в Італії.

Томас Лінекр (1460-1524 рр.) отримав освіту в Оксфорді, де він вивчив грецьку мову. Але тільки поїздка до Італії зробила його гуманістом у повному сенсі цього слова. Він познайомився з Анджело Поліціано і згодом слухав уроки, які цей гуманіст давав у Флоренції синам Лоренцо Медічі. В будинку

Медіци він був також присутній на лекціях вченого грека Деметрія Халконділа [96, с. 89]. У Римі він зблизився з Ермолао Барбаро, який прищепив йому інтерес до Плінія, Галена та інших авторів давнини, які писали про медицину. У Венеції Лінекр допомагав відомому видавцеві гуманістичної літератури Альду Мануцію у публікації творів Аристотеля. У Падуї він переміг у вченому диспуті прославлених лікарів цього міста та отримав звання доктора медицини [55, с. 274].

Після повернення до Англії Лінекр став викладати в Оксфорді. Тут під його керівництвом Томас Мор вивчав грецьку мову. Він викладав грецьку також при дворі та написав для принцеси Марії (майбутньої королеви Марії Тюдор) грецьку граматику, яка згодом стала набула значного поширення, як підручник. Особливо цікавлячись медициною, Лінекр багато зробив для руйнування середньовічних традицій у цій галузі. Він переклав з грецької мови на латину ряд творів Галена, Завдяки цьому твори великого лікаря «Універсалізм» Лінекра проявився не лише у його блискучій освіті та інтелектуальних заняттях, а й у тому, що він являв собою тип гуманіста, що втілював принцип «*vita activa*». Він перебував на придворній службі як лікар Генріха VIII та вчителя його старшої дочки Марії, заснував Королівський коледж лікарів, який і очолював [38, с. 58].

Найбільш оригінальним представником цього раннього англійського гуманізму був Джон Колет (1467-1519 рр.), який здобув славу найбільшого англійського вченого свого часу. Як і інші оксфордські гуманісти, багато в чому був зобов'язаний італійцям, він відчув на собі особливий вплив Савонароли, Марсіліо Фічіно і Піко делла Мірандоли. Повернувшись з традиційного для гуманістів паломництва до Італії, він розгорнув активну діяльність у себе на батьківщині.

Характерною особливістю Колета було прагнення використовувати плоди гуманістичної науки з метою релігійної та церковної реформи. Він доводив, що початкові форми християнства були перекручені католицькою церквою. Це зближувало його з німецькими гуманістами і, зокрема, з Еразмом, з яким його пов'язувала особиста дружба. Еразм багато чому навчився в англійських гуманістів. Саме Колет давав Еразму уроки текстологічної критики і показав

йому, що пізніші перекручування можуть бути виправлені шляхом звернення до літературних пам'яток раннього християнства. Саме під впливом Колета Еразм здійснив свою відому працю критичного видання тексту Нового заповіту, що відіграло важливу роль в загальноєвропейському реформаційному русі [108, с. 86].

Велике культурне значення мала педагогічна діяльність Колета. У 1504 р. він заснував у Лондоні школу св. Павла, яка стала взірцем середньої школи нового гуманістичного типу. У своїй виховній системі Колет відводив чільне місце світській науці. Він поставив за мету виховати людей, які б увібрали в себе кращі риси гуманістичної культури епохи Відродження. Велике сприяння цій виховній роботі надав Еразм, який вважав, що хороший вчитель має бути не тільки латиністом, але й зобов'язаний володіти і грецькою мовою; повинен знати не тільки богослов'я, а й філософію; не тільки священну, а й загальну історію, а також географію та порівняльну філологію. Діяльність Еразма мала своїм наслідком і реформу університетської освіти в Англії [109, с. 18].

Колет багато працював над створенням підручників для своєї школи. У цій роботі йому активно допомагали Лінекр і Еразм. За вказівками Колета, учитель школи св. Павла Вільям Лілі (1468-1522 рр.) склав латинську граматику, відредаговану Еразмом. Вона тривалий час залишалася загальноприйнятим та найпоширенішим підручником з латинської мови [108, с. 87].

Колет написав також для вчителів низку інструкцій, що викладали гуманістичні погляди на педагогіку. Загальна реформа освітньої системи, однак, затримувалася в силу опору, який чинили їй консервативні елементи церкви. Тільки після реформації освіта набула світського характеру і гуманістична наука витіснила середньовічну схоластику. Створені за системою Колета «граматичні школи» набули тоді поширення по всій країні. У таких школах здобуло початкову освіту покоління гуманістів, включаючи Спенсера, Марло, Шекспіра, Бена Джонсона та ін. [111, с. 82]

З скасуванням монастирів і зі зникненням ченців у університетах відбулася повна зміна системи навчання. Схоласти та коментатори були вигнані

з коледжів. Вже не тільки Оксфорд, але й Кембридж прийняв у своє лоно представників нової науки. Ще в 1511-1514 рр., коли Еразм був професором богослов'я в Кембриджі, він марно намагався запровадити там викладання грецької мови. Зрештою він розчарувався у можливості подолати консерватизм старих вчених і покинув університет. А в 1540 р. в обох університетах були засновані кафедри цивільного права, фізики, єврейської та грецької мов, і Кембридж, поряд з Оксфордом, став другим джерелом гуманістичної освіченості в Англії [45, с. 83].

Творчість і діяльність Томаса Еліота припадає на період правління Генріха VIII (1509-1547 рр.), з ім'ям якого пов'язані зміни у різних сферах. З одного боку, початок його правління припадає на ранній етап англійського Ренесансу, що розпочався після тривалої громадянської війни, на тлі якої соціокультурні зміни, що відбувалися, видаються досить значними. Серед них – зрушення у сфері освіти, пов'язані в тому числі з діяльністю гуманістів, які, як зазначав О. Н. Немілов, борючись за університети, у XVI ст. здобули перемогу [75, с. 49], соціальна мобільність, інтенсивне громадянське будівництво, у тому числі ренесансних королівських резиденцій, що служили «візитною карткою» влади, розвиток англійської поезії та поширення італійської літератури. З іншого боку, проведена «зверху» у контексті формування національного абсолютизму Реформація, призвела до того, що «у релігійній свідомості відбувалися глибокі зміни не лише у сфері релігійних вірувань, а й в інтелектуальному, культурному і, очевидно, економічному житті» [65, с. 63].

Найбільш плідними у творчому плані та досить насиченими у професійній діяльності Т. Еліота виявилися 30-ті рр. XVI ст. Про цей період його життя можна говорити більш виразно, завдяки низці факторів. Одним з них слід вважати самі твори, датовані 1531-1538 рр., у яких «зв'язок» Еліота з гуманістичними «колами» очевидний який, з одного боку, можна характеризувати як безпосередній по відношенню англійських гуманістів, і опосередкований по відношенню до європейських мислителів. Нема ніяких даних про знайомство Еліота з будь-ким з італійських мислителів і майже не викликає сумнівів, що він не був особисто знайомий Еразмом

Роттердамським, який як вже зазначалося, хто неодноразово відвідував Англію. При цьому виховно-освітній проект Еліота, викладений у «Правителі», містить список обов'язкових вивчення творів. Рекомендований перелік, поряд з Біблією та численними творами античних авторів, включає твори італійських гуманістів (Л. Б. Альберті, Б. Кастільйоне, М. Пальмієрі та ін.) і «Виховання християнського правителя», автора якого Еліот характеризує як **«найпрекраснішого доктора Еразма Роттердамського»** [38, с. 58].

Велику роль у розвитку гуманістичної освіти відіграв, поряд із Колетом та Еразмом, Томас Мор. Чимале значення для розвитку літератури мала робота гуманістів у підвищенні культури мови. Перші гуманісти, включаючи і автора «Утопії», створювали свої твори латинською мовою. Вони зверталися ще до невеликого кола освічених читачів. Але той же Мор вже звернув увагу на необхідність розвитку англійської літературної мови [97, с. 94].

Томас Вільсон (1525-1581) здійснив вплив на розвиток культури мови своїм «Мистецтвом риторики» (1553), написаним на підставі висловлювань Квінтіліана та Ціцерона. Противник штучності у стилі, він висунув вимогу простоти та чистоти літературної та ораторської мови. Вільний від педантизму, він робить вдумливий огляд різних форм висловлювання, висловлюючи здорові судження про їх переваги та недоліки. Про значення «Риторики» Вільсона можна судити з того, що на ній виховувалися майже всі письменники англійського Відродження, включаючи Шекспіра [55, с. 276].

Якщо Вільсон був теоретиком, то Роджер Ешем (1515-1568 рр.), вчитель, а згодом латинський секретар королеви Єлизавети, виступив як один з піонерів нової літературної мови у галузі прози. Його перший твір-діалог «Любитель стрільби» (1545) присвячено мистецтву стрільби із лука. Ця тема служить Ешему відправною точкою для утвердження тези про необхідність рівномірного розумового та фізичного розвитку людини. Його головний твір, посмертний трактат «Шкільний вчитель» (1570 р.), містить повчання про методи навчання латині. Як і в першому творі, Ешем ставить тут насамперед загальні проблеми виховання та духовного розвитку. Під безперечним впливом Придворного Кастільйоне Ешем описує свій ідеал «молодого джентльмена» і в цьому плані

передбачає «Евфуеса» Лілі. Хоча Ешем і був противником поезії та роману, він відіграв чималу роль у літературі свого часу, сприяючи виробленню літературної прози [68, с. 101].

В Англії епохи Відродження виходило безліч перекладів. Насамперед слід відзначити численні переклади античних авторів. Деякі з цих перекладів, завдяки майстерності перекладачів, які надовго стали зразковими в стильовому відношенні творами. Такими були «Порівняльні життєписи Плутарха», перекладені Томасом Нортон в 1579 р. з французького перекладу Амію; за цим текстом знайомився з Плутархом Шекспір, використовуючи його як джерело для своїх римських трагедій. З Овідієм, якого він дуже любив, Шекспір був знайомий переважно з хорошим для свого часу перекладу, зробленого 1567 р. Артуром Гольдінгом [102, с. 126].

Доволі численними були переклади та вільні обробки новелістичної літератури Відродження, з якої поети, прозаїки та драматурги черпали сюжети для своїх творів. Особливо слід зазначити книгу Вільяма Пейнтера «Палац задоволень» (1566-1567 рр.), велике зібрання новел і повістей, що містило, між іншим, історії Ромео та Джульєтти, Коріолана, Тімона Афінського та Лукреції.

Були видані в цей час також переклади новел Боккаччо, Банделло, Чинтіо та ін, переклади поем. Тассо та Аріосто. З творів французької літератури популярними завдяки перекладами стали релігійні поеми гугенотського поета Дю Барта, перекладені Сильвестром у 1605-1606 рр., та «Досліди» Монтеня у перекладі Флоріо (1603 р.). Англійські гуманісти сприйняли від своїх учителів-італійців схилення перед філософією та поезією античного світу.

У XVI ст. англійський гуманізм стає потужною гілкою загальноєвропейської гуманістичної культури. У першій половині століття найбільш визначною фігурою серед англійських гуманістів став Томас Мор. Система його етичних, політичних та філософських поглядів знайшла своє відображення у праці під назвою «Золота книжечка, так само корисна, як і кумедна, про найкращий устрій держави та про новий острів Утопія». Автор приходять до висновку про те, що сучасне йому суспільство та держава не охороняють своїх громадян та не несуть їм блага. Він називає державу «змвоюю

багатих», які егоїстично утискають масу людей, а всі суспільні відносини – негуманними. В основу досконалого суспільства «Утопії» Мора лягли принципи справедливості, обов'язкової праці та спільного володіння, що та гарантує щастя, гармонію. Проблема загального щастя є центральною у всій утопічній етиці. Томас Мор стверджує, що головний елемент людського щастя – насолода, підкреслюючи, що насолода повинна бути чесною та благородною. Гуманіст розвиває ідею про справжні задоволення, до яких він зараховує не лише духовну насолоду, але й тілесну, що відповідає здоровій природі людини і не суперечить оточуючим, що не завдає їм шкоди [14, с. 43]. Автор вважає, що середньовічний аскетизм, що обмежує коло людських насолод лише духовними, нехтує людською природою, завдає непоправної шкоди її здоров'ю і, таким чином, заперечує феодально-католицьку етику, пропонуючи натомість принципово нову систему цінностей, що базується на розумному щасті людини, на гармонії духу і тіла. Все вищесказане дозволяє віднести концепцію Утопії до смислообразу (архетипу) «Золоте століття», що несе в собі збірне начало гармонійного та справедливого суспільства [85, с. 199]. По суті, Томас Мор у своєму трактаті проектує внутрішній образ, що відноситься до сфери несвідомого на зовнішні форми «ідеальної держави» [85, с. 199].

Разом з тим в «Утопії» було сформульовано не лише соціально-політичний, а й моральний ідеал європейського гуманізму доби Відродження, адже метою суспільства утопійців є не лише матеріальне забезпечення громадян, а, передусім, свобода розвитку людської особистості [40, с. 58].

Період кінця XVI – початку XVII ст. дослідники визначають як перехідний період від епохи Відродження до Нового часу, представлений філософією Френсіса Бекона і Рене Декарта, що вплинула на подальший поворот атомізму в бік механіцизму.

Філософія Ф. Бекона постала на ґрунті натурфілософії доби Відродження, спираючись на здобутки англійського номіналізму, а також атомізму Демокріта і пов'язаного з ним принципу причинно-наслідкового зв'язку. Розмірковуючи про філософську модель способу пізнання, науки, Бекон відзначав, що, «якщо не

припустити існування атома, нелегко досягнути думкою і висловити в словах справжню тонкість природи, яка знаходиться в самих речах» [3, с. 117].

Розробивши науковий метод, Френсіс Бекон, став першим мислителем котрий спрямовував свій індивідуалістичний ідеал у майбутнє. Філософські погляди мислителя склалися на основі здобутків гуманізму і натурфілософії епохи Ренесансу, а сам філософ піддав різкій критиці схоластичні концепції своїх попередників. На думку вченого, вище завдання науки – панування людини над природою і покращення людського буття. Ключовими цінностями гуманістичної філософії для нього виступає пізнання причин та прихованих сил речей і панування людини над природою, поки все не стане для неї можливим. Фактично Ф. Бекон вперше висунув тезу про те, що всі суспільно-правові проблеми сьогодення можна вирішувати за допомогою науки [81, с. 213]. Як переконаний мислитель, науку потрібно розвивати, «не заради свого духу, не заради якихось вчених суперечок, не заради того, щоб нехтувати останніми, ні заради користі і слави, ні для того, щоб досягти влади, ні для якихось інших низьких намірів, але заради того, щоб мало від неї користь і успіх саме життя» [81, с. 213]. Мислитель стверджував, що головним завданням пізнання і усіх наук є удосконалення людського життя, а це у свою чергу, можливо лише «підпорядковуючись законам природи», пізнаючи і практично використовуючи їх: «Бо людина, слуга і відгадувач природи, стільки робить і розуміє, скільки охопила в порядку природи справою або роздумами; і понад це не знає і не може. Жодні сили не можуть розірвати чи роздробити ланцюг причин; і перемога над природою здобувається лише підпорядкуванням їй. Отже, два людських прагнення – до знання і могутності – воістину співпадають в одному і тому ж; і невдача в практиці більше всього трапляється від незнання причин [4, с. 83]

Друга половина XVI ст. – час появи перших поетик та теорій поетичної творчості в Англії У 1589 р. з'являється «Мистецтво англійської поезії» Дж. Патнема, а в 1595 р. під різними назвами вийшли два перші видання «Захист поезії» Ф. Сідні: «A Defence of Poesie» (вид. У. Понсонбі), «An Apology

of Poetrie» (вид. Г. Оліні). Крім загальних положень про сутність та призначення поезії, про природу літературного образу особливий інтерес викликає проблема статусу поета в пізньотюдорівському суспільстві. Ця дискусія стає актуальною, оскільки на рубежі Відродження та XVII ст. придворна поезія, що займала домінуючі позиції в англійській літературі, вступає в суперечність з тією концепцією поетичної творчості, яка склалася в гуманістичному середовищі, а рукописна традиція, все ще дуже впливова, стикається з друкарською культурою [84, с. 10].

Вже за перших Тюдорів відбувається знайомство англійців із досягненнями італійського Відродження та поезією Петрарки. Перші переклади з «Книги пісень» були зроблені сером Т. Уайетом та Генрі Говардом, графом Саррі, які у своїй життєвій практиці втілили ідеал придворного, створений Б. Кастільйоне [50, с. 178]. Ліричний досвід Петрарки став надбанням придворного середовища, де відроджувалися куртуазні відносини, рицарський культ жінки. У колі гуманістично освіченої еліти переважав інтерес до соціальних проблем, а не інтимно-особистісних переживань людини. Англійські гуманісти, які стали на бік Реформації, насамперед приділяли увагу розробці практичних заходів щодо зміцнення монархії Генріха VIII. Вони віддавали перевагу оратору над поетом, а діяльне життя на благо Англії ставили значно вище, ніж життя, присвячене поетичних праць. Р. Ескем у своєму трактаті «Наставник» стверджував, що поети – це суєтні молоді люди (quick wits), які ніякої користі загальному благу не приносять і повторюють долю «блудних синів». Досвід філологічних занять, вивчення текстів Цицерона, Квінтіліана привертають увагу до рідної мови, яка, на думку гуманістів, потребує стилістичного огранювання на основі правил античних риторик. У світлі цього нового філологічного досвіду завдання полягало в тому, щоб спроектувати стилістичні прийоми латинських та грецьких ораторів на англійську мову (ця тенденція відображається в романі Д. Лілі «Евфуес», що дав назву особливо прикрашеному риторизованому стилю «високої» гуманістичної прози, за яким закріпилася назва «евфуїзм») [84, с. 11].

З початком Реформації різко змінилося ставлення до Італії – з країни «золотого століття» вона перетворилася на «крамницю аптекаря, де продається отрута для всіх націй». Р. Ескем писав, що італійська поезія має «чарівність Цирцеї», а «італізований англієць втілює диявола». Рицарським романам, поезії Петрарки та Аріосто англійські гуманісти протиставили «історичну поезію». Цей термін поєднував найрізноманітніші жанри, які навчають політичних та моральних чеснот, містять «приклади» ідеального правління, необхідні для виховання молодих аристократів, майбутніх державних діячів [84, с. 11].

Підсумовуючи вищевикладене, зазначимо, що єдиним англійським поетом кінця XIV ст., у творчості якого ми спостерігаємо безсумнівні впливи раннього італійського Ренесансу, був сучасник Петрарки і Боккаччо Джефрі Чосер. Разом з тим він залишається найбільшим письменником англійського середньовіччя. Творам періоду його художньої зрілості притаманні багато рис, які отримують свій повний розвиток лише в шекспірівську епоху: реалізм, всебічне сприйняття дійсності, життєствердний світогляд, широкий і гуманний погляд на людське життя і взаємини між людьми. Водночас його ерудиція носить ще цілком середньовічний характер – він вихований на французькій та латинській літературах та схоластичній філософії. Чосер був найбільшим англійським художником слова до Шекспіра. У XV ст. він мав багато наслідувачів, але нікому з них не вдалося досягти його майстерності та зрозуміти його до кінця. Значною мірою це стало можливим лише в період зрілого англійського Відродження.

Першим елементом гуманістичної освіченості вважалося знання грецьких та римських авторів. Як і в інших країнах Європи, Платон починає поступово витісняти Аристотеля. Англійські драматурги знайомляться із театром Сенеки, і це впливає на розвиток національної драми. Слід, проте, відзначити, що історико-археологічні інтереси аж ніяк не відігравали в англійському гуманізмі тієї ролі, яку вони відіграли в Італії.

Діяльність перших англійських гуманістів носила переважно науковий та теоретичний характер. Вони розробляли загальні питання релігії, філософії, суспільного життя та виховання.

РОЗДІЛ 2. НАЦІОНАЛЬНА САМОСВІДОМІСТЬ І ПАТРІОТИЗМ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ АНГЛІЙСЬКИХ ГУМАНІСТІВ

Епоха Відродження, як відомо, ознаменувала собою суттєві зміни у всіх сферах життя, включаючи політичну. У багатьох країнах активно відбувалося формування абсолютної монархії; в Англії цей процес, ускладнений тим, що країна прагнула зайняти гідне становище на міжнародній арені, припав на час правління династії Тюдорів (1485-1603). Інший фактор, що ускладнював ситуацію, полягав у композитарному характері країни. Тим не менш, «основне позитивне значення зміцнення монархії полягало в тому, що вона стала ефективним носієм національної державності» [124, с. 28].

Розуміння ренесансної абсолютної монархії як національної держави поширене досить широко. Однак питання про правомірність вживання терміну «нація» стосовно феноменів епохи Відродження залишається спірним.

В гуманітарних науках немає єдиної думки стосовно того, що є нація і коли вона виникла. Підсумовуючи численні погляди, можна в загальному плані говорити про наявність трьох підходів до проблеми. Один з них виходить до Гердера і зводиться до уявлення про те, що нація є якась властивість, споконвіку властива народам. Такий підхід зазвичай позначають як примордіальний чи примордіалістський. Термін є похідним від англійського слова «primordial», яке в перекладі означає «корінний, споконвічний». У науковій літературі з проблеми нації часто зустрічається ім'я англійського примордіаліста Е. Сміта, який у книзі «Міфи та спогади націй» (1999) узагальнив думки своїх соратників. Вчений показав, що деякі примордіалісти пропонують розглядати нації як «елементи природи», які підпорядковуються її законам. Інші прихильники «примордіалізму» бачать у націях деякі «розширені родинні об'єднання». Нарешті, згідно з Е. Смітом, у таборі примордіалістів є і прихильники «культурного підходу»; при визначенні нації вони роблять акцент на «спільності крові, мови, звичаїв, релігії та території» [134, р. 4-5], відносячи їх до данностей людського буття.

Іншу позицію займають «модерністи» чи «конструктивісти». Вчені цієї групи розглядають «феномен виникнення націй та націоналізму... як відповідь на потреби капіталізму, бюрократичної держави, урбанізації та секуляризації» [57, с. 211]. Згідно цієї концепції, поява («конструювання») націй збігається за часом із формуванням сучасних держав, причому як вважає, наприклад, Е. Геллнер, величезну роль у цьому процесі відіграла стандартизована масова освіта. Її виникнення, у свою чергу, мало причиною потреби промисловості, що розвивала, а результатом стало підвищення рівня культури суспільства в цілому і робочої сили – зокрема [132, р. 48-49].

Особливе місце у наукових дискусіях щодо нації посідає Б. Андерсон. У монографії «Уявлені спільноти» (1983) він продемонстрував, що на зростання національної свідомості впливає те, що виникло в XVI ст. і книгодрукування, що швидко розвивалося. Саме в результаті винаходу та експлуатації друкарського верстата з'явилися «друковані мови» та «друкований капіталізм» [29, с. 59].

Всі вчені, незалежно від їхніх методологічних преференцій, говорячи про націю та національну самосвідомість, підкреслюють роль факторів культурного плану. Переконливою є позиція Дж. Хоскінга, який виділяє два аспекти феномена, що цікавить нас: «Перший – громадянський: нація – це громадяни, які беруть участь – чи залучені – у створенні законів, їх прийнятті та управлінні через виборні центральні та місцеві органи, суди, а також політичні партії, добровільні товариства та інші інститути громадянського суспільства. Другий аспект – етнічний: нація – це спільність людей, об'єднаних однією мовою, культурою, традиціями, історією, економікою та територією [123, с. 7]. Національну самосвідомість, таким чином, можна розглядати як структуру, до якої входять два елементи – елемент національно-державний чи цивільно-правовий та елемент етнокультурний.

Етнокультурна самосвідомість в англійців у XVI ст. була вже сформованою. Визначаючи «етнічну спільність» як «якусь культурну спільність», Е. Сміт серед інших характеристик, що її характеризують називає міф про спільне походження, спільне історичне минуле, один або більше

істотних елементів культури, зв'язок з батьківщиною, почуття солідарності, яким володіють значні верстви населення [143, р. 20-21].

Міф про своє спільне походження англійцям епохи Ренесансу був добре знайомий. Ще в 1230-1240-ті рр. Гальфрід Монмутський в «Історії бриттів» цілком переконливо розповів, що Британію заснував Брут, онук античного героя Енея. Через багато століть після Брута на острові правили сини імператора Константина, спочатку Аврелій Амбросій, а потім Утер Пендрагон. Його син, король Артур [6, с. 96], став ідеальним монархом гальфрідіанського міфу. На початок епохи Відродження в англійській літературі існував ряд творів, заснованих на цій легенді. До них відносяться два створені в XIV ст. анонімні лицарські романи з однаковою назвою «Смерть Артура», які відрізнялися один від одного метрикою. Один був написаний за допомогою алітерації. Інший мав строфічну форму. У тому ж столітті був створений один з найкращих англійських середньовічних романів – «Сер Гавейн і Зелений лицар», в якому розповідається про подвиги одного з лицарів Круглого стала. І, нарешті, 1485 р. було опубліковано об'ємний роман Т. Мелорі «Смерть Артура». Королі Англії, у тому числі і тюдорівської династії, завжди прагнули підкреслити свою спорідненість із легендарним Артуром. На думку Р. Брінклі, «виводячи своє походження по прямій лінії до короля Артура, Тюдори стверджували, що правильна інтерпретація передбачення про повернення короля Артура означає не реальну появу давно очікуваного короля, але відновлення на троні його нащадків» [130, р. 1]. В Англії епохи Відродження артурівська легенда використовувалася в династичній та політичній практиках, а також у сфері культури. Так, старшого брата Генріха VIII звали Артуром; він помер у віці 15 років, не встигнувши стати королем. Під час пишних святкувань, організованих у Лондоні з нагоди прибуття та коронації Якова I, особлива увага приділялася його родинним зв'язкам з королем Артуром [130, р. 3]. Про популярність артурівського міфу в елизаветинській Англії свідчить, наприклад, один із найзнаменитіших поетичних творів епохи – «Королева фей» (1590-1596) Е. Спенсера.

До національного самообразу входить певна система цінностей та символів. На її формування, як вважав Е. Сміт, впливає «етнічний пейзаж» чи «етнопейзаж» (ethnoscape). Під ним Е. Сміт розуміє «історичний та поетичний пейзаж, насичений культурою та історією певної етнічної спільності». При цьому «і члени цієї спільноти, та їхні сусіди відчують, що їх характер частково породжений особливостями пейзажу тих місць, що вони населяють» [134, р. 150]. Л. Коллі, наприклад, стверджує, що вже у XVI ст. освічені англійці мали «почуттям привілейованого острівного становища». На її думку, ця особливість національної самосвідомості зберігається досі, в середовищі англійців існує уявлення про те, що «інші нації мають проблему кордонів; межі Великобританії визначені Богом і морем» [131, р. 9].

Прояв «острівного менталітету» як компоненту етніко-культурної ідентичності можна легко виявити вже в рицарському роман «Хавелок-датчанин» (XIII ст.). Його герой, датський принц, волею долі разом із рибалкою Грімом, який опікується ним, опинився на Британських островах. Щоб прогодувати Хавелока і своїх власних дітей, Грім ловить у морі рибу, каталог різновидів якої свідчить про чудове знайомство невідомого автора роману з мешканцями моря:

*Він ловив осетра й кита,
І палтуса, а також лосося,
Він ловив молодь оселедця і вугра
І часто в цьому успішний був.
Тріску він ловив і дельфіна,
Оселедця і скумбрію,
Камбалу різних видів і ската* [цит. за: 82, с. 69]

«Морська» та «острівна» теми займають помітне місце і в ренесансній літературі Англія. На острові знаходиться Утопія Томаса Мора. Події шекспірівської «Бурі» також розгортаються на казковому острові, відкривається ця драма картиною морського шторму. Морська подорож описана і на початку «Нової Атлантиди» Ф. Бекона [5, с. 5-6]. Знаменита думка Дж. Донна про

єдність людини і людства також одягнена в «острівну» метафору: «Людина – не острів в океані, кожна людина є частиною материка, частина суші» [71, с. 148].

Значний інтерес проявляли англійці тюдорівської доби до історії своєї країни («загальне історичне минуле» за Е. Смітом). Впродовж XVI ст. були опубліковані численні праці з цього питання, в тому числі «Англійська історія» (1534) Полідора Вергілія, віршований твір Джона Хардінга (1543), «Історія короля Річарда III» (1543) Томаса Мора, «Поєднання двох шляхетних і славних домів Ланкастерів та Йорків» (1548) Едуарда Холла, «Звід англійських хронік» (1565) Джона Стоу та, нарешті, «Хроніки» (1577), відомі під ім'ям редактора цієї колективної праці як «Хроніки» Холіншеда. Другим виданням цієї праці, що вийшло 1587 р., користувався під час написання історичних хронік У. Шекспір [31, с. 36].

Таким чином, з певним допущенням можна стверджувати, що до епохи Відродження «англійськість» як форма етнокультурної ідентичності була вже значною мірою сформовано. За Тюдорів формувалася національно-державна ідентичність, вже не англійська, а британська. С. Є. Федоров вважає, що це була «штучно сконструйована концепція “політичної” етнічності» [120, с. 151].

Відомо, що національна самосвідомість формується значною мірою через протиставлення себе – «іншому». Як пише С. Грінблатт «можливо більшість націй вчаться розпізнавати, що вони є таке через заперечення того, чим вони не є. В усякому разі, елизаветинці постійно займалися таким самовизначенням від супротивного у своїх звітах про подорожі, проповідях, політичних промовах, процесіях, публічних виставках и театральних виставах, героєм яких був “інший”» [133, р. 24]. Ідея британської самобутності – і британської унікальності – пронизувала в тюдорівську епоху дискурс правовий, релігійний, політичний, осмислювався культурою [82, с. 69].

Серед англійських юристів велися жваві дискусії щодо двох ідей – ідей «синтетичної британської “імперії” та етнічної обраності англійців» [79, с. 195]. При цьому найскладніша система англійських судів в очах юристів того часу «була стрижнем і конституючою основою національної спільноти» [79, с. 180].

Причини, що спонукали Генріха VIII оголосити англійську церкву незалежною від Риму, добре відомі. Проведена «згори» Реформація у свідомості англійців багато в чому визначала їхню самобутність і дозволяла їм дивитися зверхньо на інші народи, які не вийшли з-під влади папи римського. При зіставленні тексту Акту про супрематію 1534 р., прийнятого при Генріху, та Єлизаветинського Акту про супрематію 1559 р. доволі помітним є посилення анти-іноземної риторики. У першому Акті зазначається: «...Владою даного парламенту стверджується, що король, наш суверен, його спадкоємці та наступники повинні визнаватись і вважатись єдиним верховним главою англійської церкви» [1, с. 19]. В Акті про супрематію 1559 р. підкреслено: «З метою, щоб будь-яка незаконно захоплена та іноземна влада і керівництво, духовне і світське були назавжди та остаточно знищені, щоб вони не практикувалися і їм не підкорялися в межах цього королівства чи інших Ваших країн...» [22, р. 443]. Акт про супрематію прийняли з формулюванням «верховна правителька Церкви» замість «верховна глава Церкви» («Supreme Governor of the Church» замість «Supreme Head of the Church») [73, с. 99].

Ухвалення цих актів стало найважливішим етапом переоцінки елітами, а згодом і широкими народними масами Англії значення та місця своєї нації у релігійному та політичному житті Європи. Ті нотки винятковості, що звучали ще у переказах про походження англійців від роду Пріама та в ранніх згадках «ecclesia Anglorum», стали відтепер домінуючою темою у новоєвропейському дискурсі про англійську націю. І якщо з боку королеви Єлизавети в прагненні до «релігійного врегулювання» вгадується бажання зміцнити свою владу, то в еволюції ідеології її підданих все виразніше починає виявлятися сутнісний зв'язок між «містичним тілом церкви» та сакралізацією національної держави – релігійною і політичною філософією. Більше того, третя чверть XVI ст. стає з того часу для Англії ключем до розуміння наступної історіософської традиції королівства, а потім й імперії [73, с. 99].

Довге правління королеви Єлизавети Тюдор (1558-1603) придворні поети епохи Відродження називали «золотим століттям Астреї». Прославляння свого

часу та своєї країни, тема повернення золотого віку стала спільним місцем у ренесансній літературі. Як зазначає О. Ф. Кудрявцев, із стародавнього переказу про золоте століття гуманісти зберегли лише уявлення про циклічність історії. Сенека ж самого поняття був підданий повній ревізії: золотим століттям стали називати не первісний, безневинний стан суспільства, в якому ще не було цивілізації і культури, а, навпаки, час розквіту людських обдарувань у мистецтві, у духовній сфері та практичній діяльності, насамперед в управлінні державою та її захисті [67, с. 83]. Заслугу в цьому новому набутті благословених золотих часів англійські гуманісти цілком приписували королеві Єлизаветі. У той же час «славне правління» дочки Генріха VIII викликало неоднозначну реакцію серед англійців, оскільки на чолі церкви та держави виявилася жінка-монарх. Патріархальна, повністю орієнтована на чоловіка структура влади зіткнулася з «неприродною» присутністю на троні жінки, яка до того ж не бажала вийти заміж і мати спадкоємця. І хоча для англійського парламенту ідеал сильної нації, патріотична ідея були важливішими, ніж гендерний чинник, королева Єлизавета не змогла, як вважають багато фахівців з історії Англії XVI ст., повною мірою здійснити авторитарне правління та сформувати сильну абсолютистську державу [53, с. 189]. У такій ситуації королева прагнула створити у своїх підданих образ монарха, який підходив би жінці і передбачав беззастережну покору.

Виникнення авторитарного міфу історики відносять до періоду правління Едуарда VI (1547-1553), формування «ілюзії влади» тривало за часів Марії Тюдор (1553-1558) і згодом, у правління Єлизавети – «матері свого народу і англійської церкви». Одночасно з формуванням образу Єлизавети як персоніфікації істинної віри та істинної церкви відбувався розвиток уявлень про англійську націю як про обрану, що сягає своїм корінням до легендарних троянців і нащадка Енея-Брута [58, с. 288]. Історик О. В. Дмитрієва пише про те, що культ королеви найбільше дивував своєю різносторонністю. «Не залишилось жодної її риси чи чесноти (справжньої чи уявної), які ю не були б обіграні у порівняннях з богинями чи героїнями всіх часів і народів, язичницькими чи християнськими. Вона була цілим пантеоном... в ній

шанували Матір Вітчизни, Прекрасну Даму, Мінерву, Діану-Цинтію, Астрею, Титанію, але насамперед символ Чистої Невинності – містичний талісман, що оберігає і рятує Англію [48, с. 179]. Після перемоги над непереможною Армадою (1588 р.) англійці повірили в те, що їхня «Віргінія» була послана небом як знак божественного благовоління до їхнього острова. Серед небесних дів Єлизавета була друга, «але серед земних – перша» [83, с. 92].

Єлизавета продовжила політику свого батька у справі об'єднання Британських островів та формування єдиного народу. Одним з основних чинників при цьому виступила єдина національна мова. Національна мова почала складатися в Англії задовго до правління Єлизавети. Вона почала формуватися ще за Джеффри Чосера, коли той написав свої «Кентерберійські оповідання» на лондонському діалекті. Формування національної мови було зумовлене кількома причинами. По перше, лондонський діалект мав перевагу перед усіма іншими діалектами через те, що Лондон був найбільшим культурним, політичним і торгово-промисловим центром. Це означало, що норми лондонського діалекту ставали нормами літературної мови усїєї Англії. По-друге, єдина національна мова мала бути не тільки розмовною, а й письмовою формою. Поступово всі інші місцеві діалекти втрачали свою значущість і служили лише засобом спілкування десь у глибинці. Цьому сприяв перехід від феодалізму до капіталізму. При капіталізмі процес виробництва вимагає єдиної, зрозумілої всім виробникам мови, що виключає всі малозрозумілі терміни та арго. До цього додається наявність єдиного внутрішнього ринку.

У 1476 р. У. Кестон налагодив виробництво друкованих книг, що найкраще закріпило єдину орфографію, граматику та норми літературної мови, що увібрала в себе все найкраще, що пропонували місцеві діалекти.

Національна мова стала засобом вираження національних почуттів, розвивалася англійська література та формувалася національна англійська культура. За словами Л. Грінфельд, до кінця правління Єлизавети Англія мала розвинену національну ідентичність. Національні ідеї та мотиви яскраво проявлялися у творчості письменників, котрі займалися історією Англії

(Холінshed, Уорнер, Камден), драматургів (Шекспір, Марло), романістів (Неш, Ліллі, Делоні), письменників (У. Гаррісон, Сер Томас Сміт) та поетів (М. Дрейтон, Е. Спенсер) [28, с. 95]. «Це був безпрецедентний розквіт творчості культури, період, коли було сформовано основу національної культури.» «Письменники та поети розпочали прославляти англійську мову, називаючи її «солодкозвучною», «найкращою», мовою, яка запозичила найкраще з романської, французької, датської, бретонської та інших мов. Англійська стала мовою, якою виражало себе національне почуття, що розвивається» [28, с. 95].

Як відзначає більшість дослідників, у елізаветинську епоху в художній літературі Британії актуалізуються національні проблеми. Перед художньою літературою поставлене завдання створення міфу про королеву як носія вищих державних чеснот. На зміст цього міфу вказує Френсіс Йейтс: «протестантський в основі погляд на королеву як на представницю очищеної реформованої церкви, що позбулася пороків католицизму, доповнювався ауруо артурівської рицарської чистоти і британської імператорської влади, «британської» в тому легендарному і романтичному сенсі, якій це слово мало для елізаветинців. Початок цьому поклав Е. Спенсер, який прославив королеву у своєму творі «Королева фей» [122, с. 120].

До цього періоду в художній літературі Середньовіччя національна та історична проблематика не знаходять послідовного виразу. У XIV ст. в творчості Вільяма Ленгленда (бл. 1330 – бл. 1400), Джеффри Чосера (1340–1400), народній баладі відбувається осмислення, насамперед, соціального складу англійського суспільства. Історичні події (війна з Францією, селянські повстання) не знаходять прямого відображення у тогочасній літературі. Міжнаціональні конфлікти знайшли відображення у низці народних балад. Так, балади «Битва при Оттерберні, «Битва при Дархемі» присвячені битвам англійців і шотландців у 1388 та 1346 р. Таким чином, можна говорити лише про фрагментарні звернення до національної теми в цей період. Ця тема не мала самостійної значущості та виникала у літературі лише у зв'язку з соціальними та історичними питаннями [122, с. 120].

В XV ст. головною подією такого роду стає згадувана поема Мелорі «Смерть Артура». Створення цієї поеми посідає початок тюдорівської епохи, і багато принципів створення міфу про ідеального правителя проявляються вже тут. Легітимізація королівських амбіцій Артура відбувається через право народження, здатність Артура здобути зачарований меч і через його військові перемоги над одинадцятьма королями, що сприяє об'єднанню Британії навколо Артура, що, у свою чергу, визначає характер міфологізації Тюдорів як королів єдиної нації. У цій поемі Артур виступає як об'єднувач нації та перший імператор. У частині «Як Артур став імператором» утверджуються імперські домагання Британії. Ця частина, хоча в ній і наявні посилання на деякі попередні романи, сконструйована Мелорі [12, с. 284]. Тут король Артур пояснює свої переваги перед нинішнім імператором Рима Луцієм: «Бо ось, що я виявив у хроніках цієї країни: що предки мої сер Белін і сер Брін, народжені у Британії, сто шістьдесят років володіли імператорським престолом, а після них наш родич Константин, син королеви Єлени Англійської, завоював його і був імператором римським, і ще він здобув хрест, на якому Христос прийняв смерть. Так що моїй родині свого часу належала римська корона, і у нас є достатньо прав, щоби претендувати на всю Римську імперію» [12, с. 181]. Подальша легітимізація влади Артура на материку відбувається через добровільне визнання його могутності знатними людьми, зокрема, знатним сарацином на ім'я Пріам: «Родом мій батько походить від Олександра, владика над усіма королями землі, і від Гектора також походить він по прямій лінії; і ще багато хто був у нашому роді як Юда Маккавей і вождь Ісус Навин. І я – прямий спадкоємець усіх володінь Олександрії, Африки та всіх зовнішніх островів» [12, с. 176]. Король Артур у цій частині виступає як завойовник усього світу, згадується про його перемоги не лише над римлянами, а й «Алеманією» і Тосканією. Від його руки гинуть султан Сирії, король Ефіопії, король Єгипту та король Індії, і ще сімнадцять королів та шістьдесят римських сенаторів [12, с. 176]. Законність імператорського титулу Артура особливо наголошується на дотриманні всіх ритуалів і відправленні церемонії самим папою римським [12, с. 188]. Ця частина поеми Мелорі за сюжетом і стилем нагадує не стільки

романи про короля Артура, скільки епічні оповідання про імператора Карла Великого [122, с. 121].

Проблема взаємин Британії та Риму ставиться і в трагікомедії У. Шекспіра «Цимбелін» (1610), де також утверджується національна перевага Британії, у тому числі над Римом. Однак, як зазначає І. Рацький на противагу британській критиці, у творі ця тема звучить неоднозначно: патріотичні висловлювання вкладаються в уста негативних персонажів, а Британія визнає першість Риму [86 а, с. 176]. Прояв британського патріотизму в п'єсі є незаперечним: по-перше, епізод перемоги Британії над Римом вигаданий Шекспіром, по-друге, неодноразово згадується про те, що Юлій Цезар був збентежений і захоплений сміливістю британських воїнів; п'єса завершується торжеством Британії. Проте історизм шекспірівських творів передбачає розуміння, що з XVII ст. Британія починає претендувати на те саме місце у світі, яке займала Римська імперія, тому в п'єсі утверджується як ідея національної переваги британців, а й ідея необхідності добровільного визнання імперської могутності Риму, що відповідає історичному етапі, що відображається у п'єсі, та імперської ідеології нової епохи [86 а, с. 180]. У той же час такий сюжет п'єси має і цілком конкретне підґрунтя, що походить з хроніки Холіншеда, яка вкотре стала джерелом шекспірівського сюжету. Тут йдеться про короля Цимбеліна, який виховувався в Римі, був посвячений у рицарі імператором Августом, служив у його військах. Август так вподобав його, що надав вибір – платити чи не платити данину Риму. Таким чином, можна говорити про вірність Шекспіра першоджерелу, яка не скасовує патріотичного значення п'єси. Цікаво, що автор п'єси не зупиняється на римському минулому Цимбеліна, що може свідчити про прагнення наголосити на самостійності Британії у всі історичні періоди [122, с. 121].

Загалом необхідно відзначити дві тенденції у розкритті теми взаємин Риму і Британії у літературі цього періоду. З одного боку, віддається данина імперській могутності Риму, з іншого, стверджується зростаюче значення Британії. Думка про спадкоємність імперій прямо не висловлюється у творах імперського періоду, швидше за все, йдеться про суперництво та позначення

імперських перспектив Британії, що відвойовує своє право на першість перед Римом [122, с. 121].

Під час регулярних засідань англійського парламенту доволі часто обговорювалось питання про сутність і характер держави. «Тема патріотизму, національної своєрідності Англії незмінно була присутня у парламентській риторичі» [49, с. 163]. Думку про те, що вони живуть в особливій країні, парламентарі доводили унікальністю англійської монархії, яка вже тоді була змушена рахуватися з їхньою позицією. За справедливим твердженням С. Грінблатта, Єлизаветі Тюдор (як і іншим правителям цієї династії) для абсолютної влади не вистачало «регулярної армії, загальнонаціональної поліції, ефективної системи сполучень та розгалуженої бюрократичної системи» [133, р. 19]. Крім того, лише парламент мав право запроваджувати нові податки та дозволяти субсидії. Парадоксальним чином обмеження, які англійський парламент міг накладати на владу монарха, не заважали його членам у роки правління Єлизавети активно підтримувати «легенду про Елізу». «Легенда про Елізу», що склалася на основі давньої традиції, за якою поети присвячували свої твори патрону, стала «новою літературною конвенцією» і «мала найбільше значення як інструмент пропаганди» [82, с. 70]. Усі, хто був здатний тримати в руках перо – від великих поетів, таких, як Е. Спенсер, до найжалюгідніших писак – «здійснювали свій внесок у загальнонаціональний пеан» [82, с. 70]. Не залишалися осторонь і члени парламенту. У їхніх промовах королева прославлялася як «рятівниця нації, яка забезпечує своїй країні розумне, справедливе правління, процвітання і мир» [49, с. 163].

Ідея про монарха як символ країни послідовно культивувалася на Британських островах. Вже 1558 чи 1559 р. з'явилася написана Вільямом Бірчем балада, що є діалогом між її королівською величністю та Англією. Англія (причому Весела Англія) в даному випадку чоловічого роду, є залицяльником Бессі і запрошує її на царство. Обидва учасники діалогу присягаються одне одному у вірності. Він оголошує себе «вірним залицяльником» «милої Бессі» і просить її негайно віддати йому свою руку. У відповідь Бессі каже: «Ось моя рука, мій любий коханий, я твоя розумом і

серцем» [82, с. 70]. Оpubлікована на окремому аркуші паперу, що робило її дешевою, балада доволі швидко поширилась в країні. Збереглася копія 1564 ., проте очевидно, що існувало і раніше видання. Метафора шлюбу королеви і держави була використана і самою Єлизаветою в її промові у парламенті в 1559 р. Звернемо увагу на те, що тут йдеться ще про англійську спільноту. Цією ж метафорою в аналогічній ситуації, але з іншою метою скористався в 1604 р. Яків I: «Що Бог поєднав, людині не роз'єднати. Я – чоловік, а вся Британія загалом – моя законна дружина; я голова, вона – моє тіло; я пастух, вона – моя череда» [133, р. 25].

Для першого Стюарта важлива композитарна структура його держави. Про посилення цивільно-правового елементу національної ідентичності, формуванні британської національної самосвідомості і спроба Джеймса змінити назву країни на Великобританія, поява нового національного символу. За часів Якова в 1606 р. було затверджено новий прапор, у якому були поєднані символіка шотландського та англійського прапорів. Введений у використання як розпізнавальний знак англійських і шотландських морських суден цей прапор залишався символом країни до 1801 р., коли після приєднання Ірландії до нього було додано косий червоний хрест св. Патріка [82, с. 70].

Англійська культура епохи Відродження також шукала відповідь на питання «хто ми такі?». Як і в політиці, самоідентифікація йшла через зіставлення з «іншими». Шекспір, наприклад, розробляв цю тему в історичних хроніках. «Інший» (у значенні «чужого») розглянутий ним з різних точок зору. Він може бути «чужим» як інший представник політичної чи етнічної групи. А можливо належати до народу – суперника Англії у боротьбі за провідне становище у світі [31, с. 110]. Розвиток історичного нарративу в англійській літературі вибудовується як поступове переосмислення історії у світлі створення імперського міфу, створення концепції влади. Поступове ослаблення достовірності в історичній розповіді наочно демонструється через перехід від історіографії до художніх жанрів літератури. У елизаветинську епоху національна концепція багато в чому формується і особливо яскраво проявляється у творчості У. Шекспіра. Е. Сендерс вказує, що

Шекспір згадує Англію 247 разів, а англійців 143, причому велика частина цих згадок припадає на історичні хроніки [122, с. 122]. Шекспір як ніхто інший відобразив проблеми державного становлення у своїх історичних хроніках та трагедіях. Історичне осмислення національної державності в англійській художній літературі починається саме з Шекспіра [122, с. 122].

У п'єсі «Генріх IV» (1597-1598) аналізується проблема королівської влади у складовій монархії. Проти короля спільно з північними феодалами виступають шотландці та уельські, очолювані Дугласом та Глендауером. Шекспір достовірно передав розстановку політичних сил в Англії XV ст. І в той же час передав етнічні почуття людей свого часу, які відчували «ворожість до валлійців, шотландців і особливо ірландців, яких протягом багатьох століть англійці безуспішно намагалися підкорити собі» [133, р. 21].

Шекспір зобразив кельтські народи (шотландців і валлійців) «чужими у квадраті». Вони протистоять державному началу, втіленому у постаті монарха, яка сприймається за часів драматурга як символ нації. І вони «чужі», оскільки належать до іншого етносу, що усвідомлюється навіть їхніми політичними соратниками-англійцями. Хотспер, наприклад, терпіти не може уельської мови і зневажає Глендауера, який нею говорить. Коли між ними виникають розбіжності при обговоренні розділу майбутньої здобичі, Хотспер зневажливо кидає: «Не зрозумів вас! Скажіть по-уельськи» [17, с. 66].

У п'єсі «Генріх V» в образі «іншого» виступає Франція. У боротьбі з нею об'єднуються усі етнічні групи британського населення. Шекспір створює яскраві образи шотландського капітана Джемі, валлійця Флюеллена, ірландського капітана Макморріса, англійця Вільямса. Етнічна різниця між ними представлена через мовну характеристику. У валлійця, наприклад, неправильна вимова. Він говорить «Cheshu» замість «Jesu», «plow» замість «blow», «Plack Prince» замість «Black Prince». Шотландець вимовляє «gud» замість «good», «grund» замість «ground», «twae» замість «two» [82, с. 71].

Своєрідною фонетикою наділений ірландський капітан Макморріс, якому належить знаменитий монолог про націю: Що таке моя нація? Негідники, чи

що, які-небудь? Ублюдки? Мерзотники? Шахраї? Що таке моя нація? Хто сміє говорити про мою націю? [18, с. 414]. Фонетична наявна в англійському тексті, робить його особливо виразним: «My nation? What ish my nation? Ish a villain and a bastard and a knave and a rascal? What ish my nation? Who talks of my nation?» [82, с. 71]. На думку, Юджина О'Брайєна, «граматично і орфографічно надмірне h в ish є знаком відмінності (signifier) та інакшості ...» [82, с. 71].

Етнокультурні відмінності перестають бути значущими, коли йдеться про долю держави. Звертаючись до війська, Генріх V називає братами, земляками, друзями (dear friends, thrice valiant countrymen, brats, friends, countrymen) всіх воїнів, незалежно від їхньої етнічної приналежності. У дусі свого часу Шекспір робить Генріха V королем композитарної монархії, символом усієї британської нації, відбиваючи тим самим формування державно-правового компонента національної самосвідомості [124, с. 28].

Найважливішою проблемою досліджуваного періоду є співвідношення виникнення і зростання самосвідомості взагалі, що лежить в основі гуманістичної культури, і тієї ніші, в якій знаходиться виділене із загального усвідомлення себе як особистості національної самосвідомості. Зв'язок тут очевидний. Традиційне суспільство середньовіччя пропонувало людині багато форм ідентичності: станову, конфесійну, зав'язану на сеньйоріально-васальні відносини і т.д. Тому етнічна ідентичність рідко виступала на перший план, а національна навряд чи могла виникнути взагалі. Гуманістична ідеологія народжувала самосвідомість індивідів, які мали автономну особистість, що місцями переходила через систему групових цінностей своєї групи, з якої ця особистість виокремлювалася, що виробляє самостійне, незважаючи на авторитети, мислення. Таким чином, національна самосвідомість неможлива без появи просто усвідомлення самоцінності власної особистості і може бути лише його складовою частиною.

Інша справа, що гуманізм по своїй суті є наднаціональною ідеологією, яка торкається загальнолюдських цінностей. На перший погляд, у гуманістів загальнолюдське має витіснити національне, абсолютно переважати його. Частково це так і є, що дозволяє нам однаково називати гуманістами мислителів

різних країн. І Англії це стосується в першу чергу. Бо на ранній стадії становлення англійського гуманізму, в гуртку так званих «оксфордців», значний вплив на нього мала людина, яка зробила наднаціональність своїм маніфестом – співець «республіки вчених» Еразм Роттердамський [45, с. 88].

Досліджуючи проблему становлення німецької нації, О. Доронін зауважив, що італійські гуманісти, які, ймовірно, відчували себе прямими нащадками римлян, «монополізували високу античну традицію», а «іншим «варварам»... не залишалося нічого іншого, як шукати і знаходити власні традиції». Тому заальпійські (і в тому числі англійські) гуманісти, і просто мислячі люди, хоч і йшли на вишкіл в античну школу, і поважали як своїх вчителів італійських авторів неминуче відчували цю відмінність і забарвлювали свої міркування національною специфікою [51, с. 202].

Дві обставини, сприяли формуванню цих національних особливостей. По-перше, це королівська реформація, що надавала національного забарвлення не лише англіканській церкві, а й самій королівській владі, бо її (реформації) здійснення було політичним кроком монарха, який зміцнював позиції народжуваної нації і викликав піднесення національних почуттів. Національний характер церкви підкреслювався і тим, що служба відтепер велася англійською мовою, а англійська Біблія в перекладі Тіндала (1524 р.) та Ковердейла (1539 р.) поширювалася великими тиражами, що сприяло розвитку та збагаченню англійської літературної мови. Ймовірно, свою роль у становленні національної свідомості відіграли також успіхи друкарської справи та поширення грамотності, необхідної для самостійного читання Біблії. Необхідно зауважити, що фахівці в галузі вивчення націй, національної свідомості та націоналізму підкреслюють роль у їх розвитку друкарства, освіченості і поширення літератури рідною мовою [29, с. 60]. Тому в даному випадку реформація з її ідеєю звернення всіх віруючих до Біблії виявилася дуже доречною.

По-друге, це вплив на англійську гуманістичну думку представників італійського громадянського гуманізму. Сприятий по-своєму, в умовах англійської дійсності, він висував на перший план такі важливі для формування національної свідомості моменти як необхідність діяльного життя на користь

загальному блага, патріотизм, служіння батьківщині, турбота про її процвітання.

Патріотичні настрої характерні насамперед для англійської історичної думки, розквіт якої став одним з найпомітніших проявів становлення національної самосвідомості. Сплеск національних патріотичних почуттів завжди викликає потребу знайти опору у минулому, якби заручитися славними діяннями предків.

Серед англійців з'явилося чимало людей, які прагнули розшукати та роздобути пам'ятники національного минулого. Метью Паркер, Олександр Ноуел, Вільям Ламбард знаходили і публікували хроніки, пам'ятки англосаксонського законодавства [47, с. 495].

Ймовірно, найавторитетнішим істориком-антикваром був Вілліам Кемден. Він вів аннали елизаветинського правління, а в 1586 р. закінчив свою монументальну працю «Британія», в якій висвітлено її історію з найдавніших часів, прагнучи при цьому до максимальної об'єктивності, яка в принципі була йому доступна. Кемден був прихильником викладання молоді вітчизняної історії.

Характеризуючи англійську історіографію періоду становлення національної самосвідомості, дослідники відзначають спокійну гідність, яка їй властива, відсутність метушні та прагнення довести якусь особливу давнину або богообраність, відкопати або створити неіснуючих міфічних героїв і т.п. Автори усвідомлено або, швидше, неусвідомлено, але показували, що англійська історія і при об'єктивному розгляді велична і не потребує міфотворчості, настільки характерної для стадії національного становлення народів. Мабуть, виняток становить, зі зрозумілих причин, релігійна історіографія, що в запалі міжконфесійної полеміки підкреслювала англійську винятковість. Так протестантський автор Джон Фокс представив церковну історію як низку помилок католицької церкви, наголосивши, що Англія завжди розвивалася незалежно від Риму, а англіканська церква єдино істинна [99, с. 123].

Великий інтерес у плані національної самосвідомості представляє література про подорожі, що зайняла важливе місце в інтелектуальному житті Англії XVI ст. Це зрозуміло. Ніде не виникає такого великого бажання підкреслити свої національні переваги, як у порівнянні з іншими народами.

У цьому плані цікаві вже інструкції, які отримують мандрівники – не надто розповідати про себе і не висловлювати подиву стосовно чужих звичаїв. Так учасникам експедиції Х'ю Віллоубі, яка займалася пошуком шляхів через північні моря до Індії та Китаю, було наказано: «Забороняється повідомляти будь-якому народу відомості про нашу релігію, але пропонується обходити це питання мовчанням...вдаючи, що ми маємо ті самі закони та звичаї, які мають силу в тій країні, куди ви приїдете» [2, с. 34]. І в цьому знову відчувається спокійне усвідомлення власної значимості і правоти – навіщо розпинатися перед народами, які явно поступаються у своєму розвитку англійцям.

Книга Річарда Хаклюйта, що містила цю інструкцію, стала вершиною такого роду літературної творчості. Це «Основні плавання, подорожі та відкриття англійської нації», де Хаклюйт гаряче відстоював право англійців на першість у подорожах та відкриттях. По суті, це були різноманітні документи – корабельні журнали, дипломатичне листування, інструкції послам, звіти, уривки з хронік, нотатки мандрівників – які мали стати керівництвом для практичних цілей [128, с. 78].

Все побачене англійськими мандрівниками, звичайно, трактувалося не на користь земель та народів, з якими вони знайомилися. Так Джером Горсей та Джейлс Флетчер, які подорожували по території Московії в часи Івана Грозного та Федора Іоанновича, описуючи її державний устрій, завжди порівнювали його з англійським і знаходили в устрої рідної держави незаперечні достоїнства [7, с. 494]. Необхідність називати московитських правителів титулом **ДОВШИМ**, ніж іменувалась **Єлизавета**, ображала **англійців**. Самовладдя московського царя, утиск їм бояр і удільних князів засуджувалося ними абсолютно незважаючи на те, що політика англійських королів від Генріха VII до Єлизавети по відношенню до старої феодальної знаті та встановлення ними абсолютної влади були набагато жорсткішими, хоча б через великі економічні

можливості і менші території. Мандрівники підкреслювали, і в цьому разі справедливо, переваги англійського парламенту перед Боярською думою та Земським собором, системи стягування податків, організацію армії. І, єдине, чому вони заздрили, це послух народу та невибагливість воїнів, якому англійцям варто було б повчитися у «дикунів» [7, с. 501].

Впевнені у своїй перевазі англійці не бажали побачити подібність навіть там, де вона явно проглядалася. Помічали якусь зарозумілість «третього Риму» по відношенню до сусідів без огляду на власне відчуття переваги над іншими народами. Писали про тяжке становище місцевого населення, не помічаючи у своїй країні натовпів експропрійованих селян, проти яких довелося направити «криваве законодавство». Описували жорстокості грізного московського царя, ніби не приїхали з країни Генріха VIII, Марії Кривавої, яка хоч і була освіченою, але жорстоко що розправлялася зі своїми ворогами та політичними противниками Єлизавети.

Оточені вороже налаштованими боярами, які мали погано навчене військо, бідний і некультурний народ, які не мали опори в правильній релігії і не вміючи керувати інакше, як за допомогою деспотизму московські царі, з погляду англійських мандрівників, які постійно зверталися за допомогою та заступництвом до Англії. Так Горсей повідомляв, що Іван IV запрошував з Англії будівельників, архітекторів, ювелірів, медиків та інших фахівців, намагався переправити скарбницю до Лондона, шукав притулку там і навіть сватався до Єлизавети [7, с. 149].

Московія і Англія, звичайно, були зацікавлені одна в одній, хоч і з різних позицій. В даному випадку цікавий факт, що в англійських мандрівників не виникає жодного сумніву, з кого необхідно брати приклад «відсталій країні» і шукати заступництва. У них навіть не виникає думки, що це може бути інакше. «Сказати правду, – писав Горсей, – з усіх відомих народів і царств у світі немає жодного, яке могло б зрівнятися з нашою тричі благословенною Англією та її народом – ангельським царством Ханаана» [7, с. 140].

Як пряму протилежність відношення англійців епохи національного становлення до «варварської» Московії можна простежити еволюцію їхніх

поглядів на Італію, країну жаданої мрії раннях англійських гуманістів. Англійський гуманізм починався з різноманітних контактів з Італією. Практично всі гуманісти першої третини XVI століття навчалися в Італії або принаймні відвідували її. Однак у покоління їхніх учнів, так званих молодших гуманістів, які вийшли на перший план в другій третині століття, вже не було такої потреби. Навчалися вони вдома, переважно у представників оксфордського гуртка, хоча ще зберігали трепетно шанобливе ставлення до Італії та намагалися її відвідати [117, с. 427].

І все ж серед них з'явилась інвектива Роджера Ешема, який викривав італійські звичаї, розпущеність і який застерігав молодь від поїздок до Італії і тим більше навчання там. «Я був одного разу в Італії, – писав гуманіст, – але я дякую Богу, що моє перебування там тривало лише 9 днів, і я вже побачив у цей короткий час більше гріха, ніж я чув про це у нашому гідному місті Лондоні за 9 років». Небезпечними називав Ешем італійські книги, особливо Боккаччо. Єдиним твором, який можна рекомендувати молоді, він вважав трактат Кастільйоне «Придворний» [20, с. 200]. Таку позицію Ешема пояснюють, в основному, міжконфесійним конфліктом у зв'язку з Реформацією, що почалася, і бажанням показати перевагу людей, вихованих «в істинній вірі», але тут явно простежується і зростання національної самосвідомості [46, с. 13].

Ще далі заходив педагог-новатор елизаветинської доби Річард Малкастер, який очолював школу Св. Павла, свого часу засновану главою оксфордського гуртка Дж. Колетом. Сприймавши загалом гуманістичний дух педагогіки своїх попередників, він, проте, висловлював сумніви щодо необхідності для англійців прикладу Італії у справі виховання та стримано ставився до значення у цьому античної спадщини. «Я люблю Рим, – говорив Малкастер, – але Лондон більше, мені подобається Італія, але Англія більша, я поважаю латинь, але більше англійську» [цит. за: 136, р. 25].

Іншими словами, самоствердження як першої нації світу дозволило англійцям не лише демонструвати свою перевагу перед «відсталими», з їхньої точки зору народами, а й по-новому подивитись на своїх колишніх вчителів, вийти з-під привабливості їхніх ідеалів і навіть осудити їх. Зрозуміло, культурні

контакти тривали, запозичення не зникли (іноді перетворившись на опосередковані, тобто не в самих італійців, а у старших англійців, які раніше запозичили ідеї, а часом і дослівні вислови (італійських гуманістів). Але в англійських авторів другої половини XVI ст. немає почуття смиренних учнів, зате скільки завгодно усвідомлення власної гідності.

Однак гуманісти з їхньою вірою в людину, в безмежні можливості її самовдосконалення і покращення суспільного життя не могли задовільнитись наявним. Навпаки, якщо лише мова не йшла про порівняння себе з іншими народами, не про прославляння Англії перед обличчям світу, а, так би мовити про внутрішні потреби держави, то гуманістичні твори сповнені критики і найрізноманітніших програм удосконалення існуючої дійсності. На перший план висуваються ідеї плани і цілі, пов'язані з уявленнями про самих себе: якими ми хочемо себе бачити, яким хочемо створити своє суспільство. Такого роду твори сповнені нищівної критики англійської дійсності.

Загальновідомим є аналіз соціально-економічної ситуації в «Утопії» Томаса Мора, де Англія – це країна, де «вівці з'їли людей». У знаменитій «Золотій книжечці» містилися критика огорожувань, розкладання англійського села, занепаду ремесла, моральної деградації суспільства [14, с. 62]. При цьому навряд чи Томас Мор припускав реальну можливість перетворення англійської дійсності у створений ним образ країни «Утопії» – скоріше це був гуманістичний ідеал [76, с. 17].

Починаючи з другої третини XVI ст. гуманістичні концепції суспільного устрою стають менш демократичними, але більш реалістичними з вираженими патріотичними мотивами, чому певною мірою сприяла Реформація, яку «молодші гуманісти», на відміну від «оксфордців», розпочали. Античні ідеали і розуміння загального блага, що сягають часів Платона, які були так само дорогі «молодшим гуманістам» як і «оксфордцям», були для них спільною «точкою дотику», але розумілися по-різному. У Т. Старкі, Т. Еліота античні і гуманістичні ідеї попередників про ідеальну державу та ідеального правителя доповнювалися уявленнями про ієрархічний устрій суспільства і сильну владу

для батьківщини, тобто фактично перетворювалися на ідеологічне обґрунтування абсолютизму, що формувався в Англії [60, с. 95].

Трактат Томаса Сміта «Міркування про загальне благо королівства Англії» порушував актуальні питання політики протекціонізму та меркантилізму, актуальні для ранньокапіталістичного розвитку країни. Так гуманістичні концепції пристосовувались до потреб національної держави, що перебувала на етапі формування, з її нагальними проблемами поточного моменту. Спільне благо поступово, від початку до кінця XVI ст., все більше розумілась як державний інтерес. Загальне благо поступово, від початку до кінця XVI ст. все більше розумілося як державний інтерес. У цьому гуманісти і правителі швидко знаходили один одного. Як правило, автори подібних політичних теорій користувалися заступництвом та активною підтримкою правителів [95 а, с. 142].

Суспільство і держава нового типу, що народжувалося у досліджуваній період зовсім не ідеалізувалося гуманістами. З їхньої точки зору, воно потребувало реформування, але не радикального, а реально необхідного в сучасній їм тюдорівській Англії. Найважливішою причиною розумного і справедливого управління вони вважали належне виховання правителя. Якщо дійсність не дозволяла вибрати для цієї мети найкращого з найкращих, треба спробувати виховати найкращі якості у тому, кому вищими силами судилося керувати країною. З цієї причини значна частина трактатів, що з'явилися в цей період, носила політико-педагогічний характер [95 а, с. 142].

Як правило, не ідеалізувалося, а навпаки різко критикувалося англійське дворянство. Так широко відомі рядки з листа гуманіста Річарда Пейса Джону Колету, в яких він передав такі слова одного англійського дворянина «...я вважав би за краще, щоб мого сина повісили, аби тільки він не вчився письма. Знатні діти повинні вміти точно стріляти, вміло та красиво полювати, вигодовувати та вирощувати соколів. Навчаються ж нехай діти селяків» [135, р. 674]. Т. Старкі нарікав, що дворян виховували в «соколиному полюванні, бенкетах і порожніх розвагах» і дбали лише про те, щоб вигідно їх одружити. «Вважається, – писав він, – що вони не народжені ні для чого іншого, крім

цього» [60, с. 98]. Т. Еліот зазначав, що занепад освіти викликають гордия батьків, які хизувалися знатним походженням, а не особистими чеснотами, нерозуміння ними нового призначення знатної людини, неувага до виховання дитини, жадібність, а також недолік хороших вчителів. «Адже деякі батьки, – писав він, – не соромляться стверджувати, що знатній особі ганебно бути добре освіченим і називатися освіченою людиною» [24, р. 45].

Педагоги останньої третини XVI ст. (Річард Малкастер, Френсіс Клемент, Вільям Кемп) вже не засмучувалися з приводу відсутності освіти як такої, але вважали її однобокою, де не відведено гідного місця математичному знанню, вказуючи на вчених, які могли написати об'ємні серйозні праці, але не могли порохувати, скільки там розділів [90, с. 200]. Загалом критика існуючої картини носить принизливий характер. Важко однозначно сказати, наскільки ситуація була настільки похмурою, а наскільки подібні трактати були даниною традиції невдоволення будь-якого суспільства сучасним йому вихованням та освітою. Перша нація світу могла собі дозволити потужний критичний заряд, не боячись зізнатися собі самій у своїх проблемах або погано виглядати в чийхось очах.

До того ж критика була конструктивною, оскільки відразу ж пропонувалися програми з виправлення ситуації. Ідеал дворянина, що створювався англійськими гуманістами, до якого слід було прагнути, це доблесний рицар, не кабінетний вчений і витончений придворний на зразок Кастильоне. Це джентльмен, який мислився як громадянин, діяльний державний муж. Слід зазначити, що англійські гуманісти всіх поколінь – від «оксфордців» до «єлизаветинців» – і самі являли якраз такий приклад. Серед них практично не було кабінетних вчених. Це державні мужі, аж до першого міністра, дипломати, практикуючі педагоги [78, с. 130].

Педагоги другої третини XVI ст. Томас Еліот, Джон Чік, Роджер Ешем будували свої програми, чи то в теорії чи на практиці, традиційно для гуманізму – на основі усвідомленого прочитання античних авторів з метою осягнення корисних знань. Однак кожен раз підкреслювали значення отриманих відомостей саме для англійської дійсності і намагалися навести англійські

приклади. Так, переконуючи батьків у тому, що знатність їхніх дітей не може бути перешкодою для освіти, Томас Еліот приводив у приклад англійського короля XII ст. Генріха I, який був «одним із найблагодніших правителів» і в той же час вирізнявся гарною освітою [35, с. 226]. Розглядаючи античні історичні приклади, він також проводив паралелі з Англією. Вивчати Юлія Цезаря, на його думку, корисно, бо з його праць «можна взяти необхідні інструкції щодо війни проти Ірландії, жителі якої також грубі, як і бритти за часів (великого полководця)» [24, р. 49-50]. Еліот та Ешем гаряче відстоювали необхідність для дворян навчання стрільбі з лука як абсолютно необхідного елемента фізичного виховання, посиляючись на те велике значення, яке відіграли лучники у військовій історії Англії [92, с. 88].

І, нарешті, важливе патріотичне звучання мало впровадження у науку та освіту англійської мови. У гуртку «оксфордців» переважала латинська мова. А ось їхні учні у другій третині XVI ст. писали вже майже суцільно англійською, а також багато перекладали англійською римських і грецьких авторів. Процес ускладнювався впливом старофранцузької мови, що використовувалася в судах до XVII ст. [129, с. 94-95].

Цікаво, що в освіті латина як основна мова проіснувала довше, ніж у наукових та політичних трактатах. Авторі покоління Еліота-Ешема самі писали англійською мовою, але навчання будували на основі латинської граматики, лише підкреслюючи бажаність знання рідної мови з метою кращого засвоєння класичних мов. У авторів і практиків останньої третини XVI ст. вивчення англійської мови стає самоціллю [86, с. 50].

Як це часто буває в період становлення письмового наукової та літературної мови, навколо неї велися всілякі суперечки. Так один з піонерів її вживання Томас Еліот використовував досить хитромудрий стиль, багатий запозиченнями та «красивостями». У такого стилю відразу ж знайшлося безліч опонентів. Джон Чік, Томас Вільсон, Роджер Ешем виступили за простоту та чистоту англійської мови, проти латинізмів, архаїзмів та слів, запозичених з іноземних мов тільки для краси [129, с. 121]. Томас Сміт ініціював дискусію про вимову. Прагнучи передати відтінки він пропонував ввести 34 літери, замість

24, що не знайшло підтримки у його послідовників [33, с. 233]. Мабуть, найпомітнішу роль у становленні англійської як мови науки відіграли праці Томаса Вільсона «Мистецтво риторики» та «Мистецтво логіки», стали підручниками для всіх письменників англійського Відродження [94, с. 343].

В період Ренесансу національна свідомість мешканців Британських островів представляла собою складний конгломерат, компоненти якого перебували на різних стадіях сформованості, що знаходить своє відображення у багатьох творах словесності різного рівня, від промов монархів та виступів членів парламенту до популярної в народі балад і шедеврів Шекспіра.

Іншими словами, в умовах характерного для епохи Відродження взагалі й англійського гуманізму зокрема інтересу до античної спадщини, спостерігалось неухильне падіння ролі латинської мови та повна втрата нею позицій привілейованого засобу вираження наукової та політичної думки. Осяг нових ідей, уявлень, наукових відкриттів, а також зростаюче почуття національної самосвідомості потребували нового, не обмеженого традиціями знаряддя думки.

Таким чином національна свідомість, що знаходилась на етапі формування проявила себе у творах англійських авторів та їхніх конкретних справах. Через їхні творчість і практичну діяльність англійська нація, яка переживала процес свого становлення, с одного боку усвідомлювала своє місце у світі, а з іншого, опинилась перед необхідністю зрозуміти, що вона певною мірою відповідальна за своє майбутнє.

РОЗДІЛ 3. ПОГЛЯДИ ГУМАНІСТІВ НА ОСВІТНЬО-ВИХОВНИЙ ПРОЦЕС

Гуманістичні погляди на освіту і виховання формувались в Англії разом зі становленням і розвитком самого гуманізму як ідеології, в центрі уваги якого знаходилась людина. Новий погляд на сенс існування індивіда, глибока повага до його достоїнства, переконання у необхідності розвитку всіх сил і здібностей особистості відображались в педагогічних концепціях англійського Відродження, створили інший, порівняно з середньовіччям, виховний ідеал. Другій третині XVI ст належала в цьому процесі якщо не вирішальна, то значна роль. Підготований діяльністю меценатів – колекціонерів книг і покровителів культури XV ст., піднятий на небувалу висоту «оксфордцями», які отримали освіту в Італії, англійський гуманізм вступив в середині 30-х рр. в нову стадію. Початок Реформації вніс певне сум'яття в середовище гуманістів. Однак, на відміну від «оксфордців», їхні учні і молодші учасники, в основному прийняли її і бачили свій обов'язок у служінні абсолютизму. Сучасність активно втручалась в гуманістичні пошуки, що привело до зміщення акцентів у творчості «молодших гуманістів». Богословські дослідження і вивчення античності переплітались у них з пошуками відповідей на практичні питання про їхнє ставлення до змін що відбувались у той час. Яким повинне бути суспільство, що перебувало на стадії формування, які обов'язки в ньому людини взагалі і правителя зокрема, які його можливості, як і чому слід навчати майбутнього правителя – ось далеко неповний перелік тих проблем, які в тій чи іншій формі ставились в працях гуманістів другої третини XVI ст. [89, с. 10]

Англія, як, втім, і будь-яка інша країна епохи Відродження дуже неоднорідна. І зовсім необов'язково її суспільна думка та практика розвивалися в руслі гуманізму і були оптимістичні та націлені на прогресивний розвиток, що пов'язано як з різним розумінням проблеми в різних соціальних прошарках, так і з суперечливістю самої культури Відродження. І якщо розглянути, наприклад, вимоги до вчителя в середовищі старого дворянства, представники якого загалом не надто високо цінували знання і вважали, що освіту цілком може

замінити знатне походження (про що йшлося у другому розділі), то картина вийде гнітючою.

Власне, вимога була лише одна – дешевизна. Наріканнями з цього приводу сповнені трактати чи не всіх гуманістів Англії XVI ст. Викладу бажаного результату виховання щоразу передувала критика існуючого стану речей. Серед явищ, що викликали занепад освіти (а для англійських мислителів епохи Відродження не було сумніву в тому, що «сучасна людина не відповідає за освіченістю людині античності») відомий англійський гуманіст другої третини XVI ст. Томас Еліот називав гордість батьків, нерозуміння ними нового призначення знатної людини, неувагу до виховання дитини, жадібність, а як наслідок нестача хороших вчителів [24, р. 62]. У своєму трактаті «Правитель» Еліот нарікав, що шляхетність і вченість часом вважалися у дворянських сім'ях взаємовиключними поняттями. «Адже деякі батьки не соромляться стверджувати, що знатної особи ганебно бути добре освіченим і називатися грамотною людиною», – писав він [24, с. 49]. Ситуація на думку гуманіста, ще більше погіршувалась через жадібність батьків, їх небажання витратитися на навчання та виховання дитини. «Батьки часто не наважуються відпустити дітей далеко від дому, – писав Еліот, – так як розраховують, що витрати зменшаться, якщо дитина буде вчитися за місцем проживання» [24, р. 52-53]. Найсумніше ж, на його думку, полягало в тому, що в суспільстві не звикли цінувати працю вчителя: батьки скупилися найняти хорошого педагога, який просив високу плату за свою роботу, і вважали за краще обзавестися наставником нехай гірше, зате і подешевше [24, р. 53]. Іноді, за словами гуманіста, у сім'ї просто не надавали значення вибору вихователя, приділяючи в даному випадку менше турботи, ніж при найманні звичайних домашніх слуг [24, р. 53]. І це при тому, вигукував гуманіст, що «син, який здобув хорошу освіту, принесе батькам більше користі та поваги, ніж сотня кухарів та сокольничих» [24, р. 53]. Оплата праці вчителя, за зауваженням гуманістів, була такою низькою, що добрі педагоги не погоджувалися працювати на таких принизливих умовах, і дітей виховували недоучки, які самі мало розуміли тексти, які вони бралися тлумачити [24, р. 53-54].

До бурхливого обурення Еліота приєднувався його сучасник Томас Старкі. Він зазначав, що дворян виховували «у соколиному полюванні, бенкетах і порожніх розвагах». «Вважається, – говорив гуманіст, – що вони не народжені ні для чого іншого, крім цього» [26, р. 23]. Він наполягав: «Ми маємо викоренити старий звичай, за яким батьки дітей з дворян дбали лише про задоволення задоволень їх чада та прагнули вигідно його одружити, не приділяючи належної уваги вивченню наук» [26, р. 168-169].

Роджер Ешем, автор «Шкільного вчителя», також нарікав, що батьки часом не приділяли належної уваги підбору наставників для своїх дітей, скупилися найняти доброго вчителя, «провляючи більше турботи при виборі того, хто буде дресирувати їхніх коней, ніж того, хто напучуватиме їхніх синів і дочок» [20, с. 200].

Загалом із ставленням гуманістів до підбору педагогів їх сучасниками-аристократами все зрозуміло. Тут відзначався явний зв'язок між нерозумінням значення освіти та зневагою до вибору вчителя: відповідним вважався будь-який педагог, який дешевше брав за свою працю. При цьому гуманісти не просто констатували недоліки практики, що склалася. Вони прагнули переконати батьків у неприпустимості такого ставлення до освіти своїх дітей, закликали наслідувати гідні приклади з історії та сучасного життя [89, с. 12].

Так Томас Еліот у характерній для нього манері наводив численні історичні приклади, що свідчили на користь того, що почесне походження і хороша освіта – речі аж ніяк не взаємовиключні. Так він нагадував читачам про Генріха I, англійського короля, який правив у XII ст., який був «одним із найблагородніших правителів» і відрізнявся при цьому гарною освітою, Олександра Севера, якому згодом присвятив трактат «Образ правління», а також про Юлія Цезаря, Марка Клавдія, Марка Аврелія, Константина Великого, Карла Великого та інших знатних і при цьому високоосвічених історичних діячів [24, р. 50-52]. Закликаючи батьків дати хорошу освіту знатному хлопчику, Еліот наводив приклад Філіпа Македонського, який побажав, щоб його сина Олександра навчав Арістотель [24, р. 52].

Ставлення простолюдинів до підбору вчителів гуманісти оцінювали набагато вище. Зокрема Т. Еліот протиставляв дворянам простих людей, які більше дбали про виховання своїх дітей. «Той, хто хоче зробити сина вправним ювеліром, – писав він, – не віддасть його в навчання лудильнику. У цих справах прості люди обережні; знатні особи ... економією грошей чи небажанням старанно шукаючи гідного вчителя завдають шкоди своїм дітям» [24, р. 71]. Це можна вважати впливом соціальної кон'юнктури на формування нових вимог до наставників підростаючого покоління, бо Англія XVI ст. відрізнялася від інших країн Європи тим, що розклад феодальних відносин та зародження капіталістичного виробництва відбувалися у ній інтенсивніше. Важко припустити, що у ремісників, буржуа або заможних селян був якийсь сформований і теоретично обґрунтований ідеал вчителя, але на інтуїтивному рівні вони підбирали у наставники своїм дітям тих людей, які могли озброїти їх корисними знаннями і навичками [46, с. 12].

Взагалі відомостей з цього приводу небагато. Деякі непрямі дані дає хіба ще інформація про вимогу у трактатах і педагогічній практиці останньої третини XVI ст. дати дитині технічні та математичні знання. Це явно було запитом не аристократії, а представників третього стану, який щодня потребував таких знань у своїй діяльності. Та й розраховані такі трактати були на школи, які навчали представників так званого «середнього класу» [89, с. 12]. Зокрема така вимога до вчителя міститься в Джона Брайнслі, педагога, котрий жив межі XVI-XVII ст. Він казав, що багато чудових учених можуть написати наукову працю, але не можуть порахувати, скільки в ній розділів. Подібні міркування характерні для педагогічних концепцій його сучасників Ф. Клемента і У. Кемпа, які писали про масові школи і для масових шкіл [113, с. 6].

Основним завданням дитини було сумлінно навчатися, щоб в подальшому продовжити справу батьків і достойно вести своє життя в рамках репродукованого статусу і моделей поведінки. В добу Відродження з'являється відношення до дитини як до продовжувача роду і реалізатора надій батьків, що обумовлює особливе відношення батьків до своїх дітей. Відродження навчило

переживати траур з приводу передчасної смерті дитини, оскільки означало провал сподівань на забезпечену старість [87, с. 258]. Очевидно, що характер епохи Відродження забезпечив подвійний підхід до розгляду теми дитинства і проблеми виховання. По-перше, ключову роль відігравав новий гуманістичний підхід, котрий ґрунтувався на дослідженні гуманітарних дисциплін як таких, що розвивали духовний світ дитини, практичних знань певного ремесла, що дадуть можливість вижити в цьому світі [39, с. 228]. Моральність гарантує успішність у житті: як доводив Р. Ешем, «коли людиною опановує марнославство, або ж хтивість породжує сум'яття почуттів, наче у свині, тоді всі знання, уся вихованість вмиють забуваються. І невдовзі ця людина перетворюється на віслюка, нездатного сприймати навчання чи залишатись порядним» [20, с. 199]. По-друге, доволі на допомогу у процесі виховання приходили представники християнсько-схоластичного напрямку, котрі поруч з незрозумілим і непрактичним заучуванням богословських догм, пропонували як навчальний матеріал і ряд настанов, котрі ілюстрували чіткими прикладами, закликаючи до послуху до батьків, виховувати у собі різноманітні чесноти, протистояти різноманітним спокусам і в такий спосіб готуватись до буття у тому, кращому світі [39, с. 228].

Розглянуті вище очікування різних суспільних прошарків стосовно бажаного вигляду вчителя походили, здебільшого, з життєвої практики. Але гуманістична інтелігенція, яка бачила свою місію у просвітництві суспільства, донесення до нього культурних цінностей, вплив на існуючі суспільні порядки шляхом належного виховання покоління, яке готувалося взяти в свої руки кермо влади, безумовно, не могла не акумулювати ці незрозумілі очікування і не сформулювати теоретично належний вигляд вчителя.

Його складові впливали з незадоволеності, що мала своїм витокom зовсім не тільки нерозуміння проблеми старою аристократією, або будь-ким, а й ситуацію в середовищі самих гуманістів. «Боже мій, – вигукував Еліот, –

скільки чистих і світлих дитячих голів губиться день у день неосвіченими вчителями!» [24, р. 69].

Перший і найважливіший показник такої незадоволеності, яскраво виражений у XV – першій третині XVI ст. і поступово сходив нанівець до епохи елизаветинського розквіту, – це прагнення здобути освіту за межами Англії, головним чином в Італії. До італійських педагогів їздили навчатись і меценати-колекціонери XIV – першої половини XV ст., чия діяльність відбувалася швидше напередодні розвитку ренесансної культури Англії ніж її етапом, і перші представники нової інтелігенції, які отримували у другій половині XV ст. вже власне гуманістичну освіту, і знамениті «оксфордці», і (але це вже швидше за інерцією) гуманісти другої третини XVI ст. [66, с. 87] Звичайно, це явище більш загального порядку і пов'язане воно насамперед з самим становленням гуманістичної культури в Англії, з тим колосальним впливом, який мала Італія на країни Північного Відродження. Але можна припускати, що не останнє місце в цьому процесі займали і фактори, безпосередньо пов'язані з станом освіти [95, с. 129].

Інший показник – це активні спроби безпосередньо вплинути на ситуацію у своїй країні та брати участь в освітньому процесі, як створюючи бажаний образ вчителя у теорії, і практично займаючись викладанням. Невипадково, на думку багатьох дослідників, англійський гуманізм за самим своїм характером був «педагогічним з соціальними і політичними акцентами» [95, с. 129]. Само собою, створити новий ідеал вчителя в теорії та на практиці намагалися люди, повністю присвятили себе педагогічній роботі та автори трактатів про освіту. Однак якось заповнити недоліки системи освіти і дефіцит добрих вчителів прагнули й багато гуманістів, які були задіяні в інших сферах. Наприклад, Томас Мор, перший міністр королівства, який став до середини 10-х років. XVI ст. головним авторитетом серед англійських гуманістів також цікавився питаннями виховання та освіти. Не задовільнившись тими знаннями, які можна було отримати у навчальних закладах, він відкрив у себе вдома щось на кшталт своєї школи, де збиралися знатні і освічені люди, через яку пройшло багато англійських гуманістів та державних діячів того часу [97, с. 95].

Вперше в англійському гуманізмі докладно та з повною визначеністю сформулював вимоги до професійного рівня та морального вигляду вчителя визнаний глава «оксфордців» Джон Колет. Цей гуманіст спільно з Еразмом Роттердамським розробив концепцію освіти, яка передбачала дати учням як християнське, так і ґрунтовне класичне знання [45, с. 84]. Впровадження у життя цих принципів зробило засновану ними школу Св. Павла важливим явищем у культурному житті Англії [106, с. 118]. З неї вийшла чудова плеяда письменників, політиків та дипломатів, які прославилися у другій половині XVI ст., а її статут та програма стали зразком для шкіл нового типу.

Детальну розробку образу та обов'язків вчителя в школі Святого Павла можна знайти у Розділах її Статуту «Глава перша, що стосується головного вчителя», «Про молодшого вчителя», «Про обох вчителів», «Про капелана», які складають половину документа, що говорить про те значення, яке надавав Колет ролі педагога. Згідно зі Статутом, створеним у проміжку між 1505 і 1512 рр., у шкільному штаті належало мати головного вчителя, який обирався опікунською радою, молодшого вчителя, що призначався головним вчителем за згодою опікунів, і капелана, який по суті був другим молодшим учителем, який викладав молодшим класам Катехізис [109, с. 108].

Колет не вимагав, на відміну багатьох сучасників, щоб учитель був неодмінно світською особою. Дослідниця його творчості Л. В. Софронова пояснювала це не консервативністю поглядів глави «оксфордського гуртка», а впливом концепції «християнського гуманізму», у якій велике значення надавалося просвітницькій діяльності гуманістично освіченого духовенства [110].

Стосовно образу вчителя у Статуті говорилося: «Це має бути людина, здорова тілом, чесна, благочестива, обізнана в галузі доброї та чистої латинської літератури, а також грецької, якщо це можливо, сімейна людина чи самотній чоловік, чи священник, який мав би ні бенефіція з піклуванням, ні служби» [21, р. 1040]. Але перевагу Колет віддавав все ж таки одруженим і багатодітним людям. Невипадково, посаду головного вчителя обійняв Вільям Лілі, який мав 15 своїх дітей [110]. Але, зрозуміло, він підходив не лише за цим критерієм.

Насамперед звертають на себе увагу по-новому сформульовані вимоги до освітнього рівня вчителя. Він мав не просто знати латинську граматику, але бути компетентним у галузі латинської і навіть грецької літератури. Останнє побажання було, проте, категоричним, оскільки не завжди можна було сподіватися знайти такого. Фактично ці вимоги призводили до того, що вчителем у школі Колета міг стати лише вчений-гуманіст. Вілліам Лілі виявився дуже доречним. Випускник прогресивного для свого часу Магдален-коледжу (Модлен-коледжу), який побував у Римі, спілкувався там в одному колі з Джоном Колетом, Томасом Лінакром та іншими гуманістами, який вивчив грецьку мову на Родосі, він цілком міг втілити в життя створений Колетом ідеал [107, с. 109]. Важливою складовою такого були і професійні навички, що дозволяли підтримувати дисципліну та досягати результату у навчанні без зубріння, примусу і покарань. Статут школи Колета категорично забороняв тілесні покарання [21, р. 1043], повсюдно поширені в ті часи і що допускалися навіть багатьма гуманістами (зокрема, Еразм Роттердамський був не таким категоричним і допускав різки як крайній засіб) [19, с. 283].

Описаний ідеал, безумовно, був сформований під впливом трактату Еразма «Про раціональне навчання», написаному спеціально для Колета в 1511 р. 34 Педагог-гуманіст, на думку Еразма, повинен був володіти енциклопедичними знаннями, почерпнутими з творів античної та ранньохристиянської словесності. Причому будь-який вчитель, навіть який викладав самі початки наук, повинен «прочитати набагато ширше коло авторів, ніж ті, яких він викладає» [106, с. 112].

І Еразм Роттердамський, і Джон Колет не мали ілюзій щодо рівня освіти сучасних вчителів і усвідомлювали, що їм далеко до створеного ідеалу. В зв'язку з цим відзначити цікаво, що у Статуті школи Святого Павла не було категоричної вимоги, щоб вчителі мали вчений ступінь. У цьому виявилася недовіра до середньовічного змісту освіти, яку в той час отримували в англійських університетах. Високі вимоги до кваліфікації та моральних якостей вчителя підхопили гуманісти другої третини XVI ст. Основна відмінність їхніх поглядів – певний аристократизм: як правило, вони не говорили про виховання

всіх дітей взагалі. Їх трактати призначалися для вузької освіченої еліти, практична діяльність якої була присвячена навчанню дітей аристократії, майбутніх чи вже діючих правителів та їхніх найближчих сподвижників.

Значне місце приділяли ці автори вибору місця навчання. Педагогічна концепція Еліота була орієнтована на домашнє виховання за умови, що сім'я має достатні матеріальні та культурно-освітні можливості для вибору вчителя, який мав бажані якості. У Вудвард зазначав, що такий погляд вирізняв автора «Правителя» від багатьох італійських гуманістів, які віддавали перевагу суспільному вихованню в школах, і зближував з Еразмом, наполягав на необхідності найму приватного вчителя для знатного хлопчика [137, р. 276-277]. Вчений пояснив це тим, що «міська Італія» могла задовольнити гуманістів кількістю та якістю громадських навчальних закладів, а «майже суцільно сільські Німеччина та Англія» не могли влаштувати ні кількістю шкіл, ні практикою викладання у них [137, р. 277]. У той самий час Старкі віддавав перевагу шкільній освіті, покладаючись на свідомість і можливості батьків в домашньому навчанні [72, с. 260].

Роджер Ешем, який був як і інші англійські гуманісти другої третини XVI ст., теоретиком придворної, аристократичної освіти, не давав таких конкретних порад щодо місця навчання, як Еліот чи Старкі. Сама назва його головного трактату передбачала будь-який шлях, бо головний заголовок говорив «Шкільний вчитель», тобто малося на увазі, що мова піде про людину, яка викладала в навчальному закладі, водночас у підзаголовку говорилося, що книга розрахована і для приватного навчання дворянських дітей, а також, і це дуже важливо для самоосвіти. Ідея самоосвіти надзвичайно цікава, бо вона одна з найгуманістичніших за своїм духом, тому що обов'язково має на увазі віру в силу людського розуму [91, с. 215]. Будучи прихильником доктрини раннього англійського гуманізму у сфері філософії і розділяючи оптимістичний погляд Еразма Роттердамського стосовно перспектив людського індивідуалізму, разом з тим Р. Ешем відображав головні умонастрої другої хвилі англійського гуманізму, представником якого був сам. На відміну від гуртка Т. Мора, учасники цього об'єднання англійських мислителів зміщували акцент з сфери

християнської етики в громадсько-політичну площину (Т. Еліот, Т. Хобі, Т. Саквіль) і духовно-культурну (Т. Вільсон, С. Госсон, Ф. Сідні). Відзначимо, що у досліджуваній період в англійському соціумі помітно пожвавились національно-патріотичні настрої, і Ешем, вірогідно, вбачав свій моральний обов'язок якраз в тому, щоб стимулювати зростання національної самосвідомості і сприяти підвищенню престижу англійської мови [115, с. 139].

Що стосується осіб, які наставляють дитину, то до їх вибору, слід підходити, на думку гуманістів, найсерйознішим чином, починаючи з дня народження вихованця. За словами Еліота, подбати про вихователів – найважливіший обов'язок батьків, саме в цьому полягає їхня належна участь у виховному процесі [24, р. 21].

Слід зазначити, що у більшості авторів було розуміння того, що дитина вчиться не тільки у людини, яка буквально працює на посаді вчителя. Вчителями за великим рахунком є і батьки, і опікуни, і годувальниця, і друзі по іграх. Тому увага приділялася бажаним якостям усіх, хто оточував дитину [91, с. 215].

Так, Томас Старкі, критикуючи недоліки освіти, виступав проти поширені в той час практики опіки. Великим недоліком, на його думку, був звичай, згідно з яким у разі смерті батьків «над неповнолітнім спадкоємцем брав опіку його пан, який не був ні другом, ні родичем» та «часто не дбав про освіту підопічного» [72, с. 262]. Такий порядок, на думку Старкі, слід змінити, тому що «закони існують для людей, а не люди для законів» [26, р. 106]. Право опіки, вважав гуманіст, має бути одночасно обов'язком дати вихованцю гарне виховання [26, р. 106].

Томас Еліот слідом за Псевдо-Плутархом, Квінтіліаном та багатьма своїми сучасниками наполягав на ретельному виборі годувальниці, вихователів, товаришів по іграх і взагалі оточення дитини вже у ранньому віці [35, с. 226]. Еліот наказував віддалити від маленьких дітей чоловіків, за винятком лікаря, оскільки ті часто бувають грубими та вульгарними, що може зіпсувати молоду душу. Наслідуючи властиву йому манеру писати витіювано, довго, з численними відступами, гуманіст порівнював наставника з садівником, який вирощує у

своєму саду прекрасну рослину і дбає, щоб вона росла у родючому ґрунті, і бур'яни не занапали її його. Жінка, яка доглядає дитину до 7–8 років, має бути, на думку Еліота, немолодою і, взагалі, наставник повинен бути поважних років, шанованим і серйозним, що веде пристойне життя, привітним і терплячим [24, р. 32-33].

Вихователі та вчителі, вважаючи гуманіст, повинні володіти чистою та правильною англійською мовою, щоб дитина чула навколо лише грамотну промову. Згодом слід підібрати наставника, який знає латинську та грецьку [24, р. 21]. Хороший педагог, в уявленні вистави Еліота, – обов'язково гарно підготовлений, освічений та ерудований фахівець. Гуманіст стверджував: «... граматистами ... я називаю тих, хто, розмовляючи вільно латинською, може розібрати давніх авторів, висловити сенс і характер твору, його стиль, залишить поза увагою згадані автором імена та назви, невідомі учню» [24, р. 69-70]. На думку Еліота, обізнаний фахівець повинен читати поезію, вивчати всякого роду твори для отримання історичних відомостей та збагачення словникового запасу, розбиратися в музиці, мати уявлення про зірки, пори року, бути обізнаним у філософії [24, р. 70].

Особливу увагу Еліот звертає на те, що хорошого наставника слід обирати одразу, не сподіваючись згодом перевчити вихованця. «Нехай вони (батьки) слухають поради Квінтіліана, – писав автор «Правителя», – набагато краще вчитися у тих, хто добре підготовлений, бо важко звільнити голову від вкладених у неї знань... Важче переучувати, ніж вчити» [37, с. 27]. Для переконливості гуманіст наводив приклад (слідом за Квінтіліаном) якогось музиканта Тимофія, який брав меншу плату за уроки з тих, хто починав з азів, і більшу – з тих, хто «вчився раніше» [11, с. 6].

Роджер Ешем, говорячи про правильні, на його думку, методи навчання та виховання дитини, наполягав, що їх може застосувати тільки сумлінний, добре освічений і талановитий педагог. Його ідеальний вчитель теж обов'язково чудово розмовляє рідною мовою, грецькою та латиною, наділений високими моральними якостями. Оскільки сам Ешем був практикуючим педагогом, навчав знатних осіб, включаючи принцесу Єлизавету, серед його вимог, що

висуваються вчителю, знайшли місце й ті, що пов'язані з володінням правильною методикою навчання (зокрема мовами), з урахуванням психологічних особливостей дітей. Використавши праці Сократа та Платона та спираючись на свій досвід, він виділив кілька типів складу розуму, бажаних для успішного навчання. Власників цих типів він назвав: обдарований, пам'ятливий, допитливий, працьовитий, люблячий слухати, допитливий і люблячий похвалу [20, с. 200]. У своєму трактаті Ешем описав, як саме вчитель має враховувати ці особливості [20, с. 200-204].

Помітною відмінністю педагогічних праць гуманістів другої третини XVI ст. була їхня увага до питань фізичного виховання, що, відповідно, накладало на вчителя обов'язок займатися з учнем, отже й самому мати гарне здоров'я і бути у відповідній формі. Питанням здоров'я та фізичного виховання було відведено значне місце у згаданих трактатах Томаса Еліота «Правитель» та Роджера Ешема «Шкільний вчитель», а також присвячені спеціальні трактати «Замок здоров'я» та «Стрілець з лука». До цього питання заальпійські гуманісти та «оксфордці» були частіше байдужі, і їх молодші сучасники наслідували італійців (Б. Кастільйоне «Про придворного»; Пікколоміні «Про виховання дітей» та ін.), які у свою чергу, спиралися на багатющу теорію та практику античності, а також, ймовірно, за досвідом, накопиченим у настанові рицаря [88, с. 69]. Розуміння цієї сторони виховного процесу у гуманістів другої третини XVI ст. не відрізнялося, в основних рисах, від традиційних установок у гуманістичній педагогіці і виходило з уявлення про єдність виховання душі та тіла [35, с. 229]. Значення фізичного здоров'я та спортивних занять визначалося головними її завданнями: виховати гармонійно розвинену людину, готову до суспільного життя на благо вітчизни [90, с. 201-202].

Характерні для «молодших гуманістів» і вимоги до вчителя мати достатні кваліфікацію та вміння, для того щоб у процесі навчання обходитися заохоченням, ласкою і уникати покарань [24, р. 33]. На думку Еліота, наставник має впізнати свого учня, заохочувати його чесноти, розповідати, яку честь вони можуть принести, і, навпаки, до яких нещастя і покарань ведуть пороки. Йому

пропонувалося спиратися в процесі виховання на честолюбство, прагнення популярності, задоволення, настільки природним для людини [42, с. 36].

Що стосується трактату Роджера Ешема «Шкільний вчитель», то сам його задум, як говорить традиція, народився з бажання знайти аргументи на користь м'яких методів поведінки з учнями. У 1563 р., коли королівський двір через епідемію чуми виїхав зі столиці до Віндзору, під час обіду у Сесіла, державного діяча елизаветинської доби, зайшла розмова про доцільність та правомірність застосування в процесі виховання тілесних покарань думки розділилися: більшість виступала проти таких методів, але деякі, наприклад, Хейден, помітили, що бували вчителі, які застосовували фізичні покарання, але від цього не переставали бути найкращими педагогами, за загальним визнанням. Оскільки до єдиної думки учасники суперечки не дійшли, після бесіди до Ешема, який брав участь у розмові, підійшов присутній при ньому Р. Саквіл і попросив дати пораду щодо виховання свого онука. Широка відповідь гуманіста, яка захищала м'які методи у поведінці з дітьми, справила враження на Саквіла, і він запропонував Ешему написати про це книгу, Ешем вхопився за цю думку і тієї ж ночі почав писати, проте твір вийшов набагато ширший за початковий задум і охопив більше коло питань [93, с. 184].

В основі педагогічної програми Роджера Ешема глибоке переконання в тому, що майбутнє суспільства залежить від рівня його освіченості та духовності. Тільки поєднання «істинної віри» (“truth in religion”), благочинності у життєвих справах (honesty of living) та правильної системи виховання (right order in learning), вважав він, сприятиме очищенню англійського суспільства від скверни італоманії. Таке поєднання, в свою чергу, визначало інтелектуально-ціннісні засади ешемової візії педагогічної стратегії, яка, на його думку, мала б бути оптимальною для тогочасної Англії: йдеться тут про намагання англійського гуманіста поєднати в межах цілісного комплексу власне культурний компонент виховання з релігійним. Перший компонент передбачав активне засвоєння англійцями надбань класичної культури (вільне володіння давньогрецькою мовою та латиною, глибокі знання текстів античних авторів) та гуманітарну освіту, гуманітарну в тому ж сенсі, що й “humanity studies” в

італійських неоплатоників та Т.Еліота. Другий (релігійний) складався з частих закликів автора щодо необхідності спиратися на духовні засади істинної віри та постійного, наскрізного протиставлення Англії як справжнього оплоту християнства та Італії як царини папізму. Отже, гуманістичне захоплення античністю в Ешема аніскільки не суперечить жорстким етичним канонам англіканського протестантизму. Більш того, беручи їх у сукупності та освячуючи високою патетикою патріотизму, він певним чином забарвлює й саму ідею “наслідування древніх”, створюючи перший на англійському культурному ґрунті прецедент осмислення аристотелевської категорії “мімесис” [115, с. 28].

В основі навчання, за словами гуманіста, має лежати інтерес до предмета, а не страх перед побоями [20, с. 202]. Молоді люди, на думку Ешема, через грубе з ними поводження «втрачають любов до навчання, і коли з часом вони досягають повноліття вони виходять зі школи з вічною ненавистю до вчителів і неодмінною зневагою до навчання» [20, с. 203]. Гарний вчитель повинен використовувати силу волі дітей та пробудити в них бажання вчитися [20, с. 203]. Щоб показати, як вигідно відрізняється вчитель, який уникає покарань, від грубого і нестримного педагога, яких блискучих результатів може досягти м'який в обходженні та вмільний наставник, автор «Шкільного вчителі» розповів про свою зустріч з Джен Грей, ученицею Джона Елмера, яка досягла високої вченості [20, с. 203]. Ешем писав, що, прямуючи до Німеччини, він відвідав будинок герцога Суффолкського, але не знайшов у ньому нікого, окрім дівчинки Джен Грей. У той час, як знатні леді і джентельмени полювали в парку, вона вивчала Платона «з таким захопленням, як інші джентельмени читали б любовні новели Боккаччо» [20, с. 203]. Здивування Ешема Джен Грей зустріла словами, що це заняття їй набагато приємніше і пояснила, що зобов'язана своєю любов'ю до навчання вчителю, який, на відміну від строгих і грубих батьків, завжди був доброзичливий до неї. «Через надмірно погане поводження (у сім'ї), – казала дівчинка, – я увяляю себе в пеклі до тих пір, поки не прийде час, коли я маю йти до Елмера, який вчить мене настільки м'яко, приємно і настільки прекрасними методами, що я не відчуваю час, коли я з ним. І коли мене кличуть від нього, я

плачу, бо сповнена горя і страху» [20, с. 204]. Таким чином, на думку Ешема, тільки вчитель, здатний на такт, м'якість, пробудження в дитині її кращих якостей міг добитися успіху в справі просвіщення молоді.

В останній третині XVI ст., крім педагогів, вже згаданих у зв'язку з визнанням значення у навчальному процесі математичних знань, педагогічні ідеї розвивав Річард Малкастер, один з найвидатніших гуманістів елизаветинської епохи, учень Джона Чіка, друга та сподвижника Ешема. У своїх трактатах, що стали, мабуть, найповнішими педагогічними творами в Англії XVI ст. [90, с. 204], і практично він значно допоміг формуванню бажаного образу вчителя і першим заговорив про його спеціальну професійну підготовку. Почергово навчаючись в Ітоні, Кембриджі та Оксфорді, добре знайомий з працями своїх попередників, Малкастер намагався обґрунтувати та втілити у життя свій ідеал на посаді головного вчителя найбільшої в Лондоні школи, що належала торговій компанії Merchant Taylors', а потім все тієї ж школи Св. Павла, занованій свого часу Колетом [121, с. 46].

Слідом за гуманістами першої половини XVI в. Малкастер виступав за гармонійний розвиток особистості, порушував питання про те, як, чого і з якого віку слід навчати дітей, головним чином повторюючи сказане раніше. Хоча не йому належить пальма першості у визнанні необхідності не лише здорового духу, а й здорового тіла, прославлення спортивних занять, слід визнати, що Малкастер досяг успіху в цьому як ніхто інший. У його трактаті «Положення що стосуються виховання дітей» питанням здоров'я, активного способу життя та різного роду фізичних вправ відведено 30 глав [25]. Крім того, в роботах гуманіста проводилися ідеї освіти англійською мовою, загальної елементарної освіти, навчання дівчаток.

Англійські гуманісти всіх поколінь були прихильниками жіночої освіти, і першим про це заявив найзнаменитіший з них – Томас Мор. Гуманістичний ідеал людини, який відстоював Мор, заперечував традиційне для середньовіччя зневажливе ставлення до жінки і передбачав рівність статей, досягнення високої моральної та інтелектуальної досконалості. Про здібності чоловіків і жінок він писав: «І тих, і інших, якщо вони називаються людьми, за їх природою відрізняє

розум. І ті, й інші... однаково здатні опановувати науки, що розвивають розум; якщо сіяти насіння добрих настанов, то виростуть і плоди, подібно до того, як це буває на ріллі» [77, с. 94]. Помітний вплив на обговорення цього питання в Англії зробив автор трактату про жіноче виховання іспанський вчений Луїс Вівес, який викладав в Оксфорді і перебував у дружніх відносинах з Томасом Мором та Еразмом Роттердамським [77, с. 94]. Ймовірно, під його впливом «жіночому» питанню присвятив спеціальний твір Томас Еліот [23]. Гуманісти другої третини XVI ст. досягли успіху і в практичному навчанні юних леді: Вільям Гріндал навчав принцесу Єлизавету [93, с. 183], Роджер Ешем – також Єлизавету та дружину Сесіла, Джон Елмер – Джейн Грей. І, нарешті, Малкастер присвятив кілька розділів свого трактату навчанню дівчат [25, р. 169-183].

Доволі цікавим в контексті дослідження питання про виховання дівчат є досвід формування образу ідеальної правительки в англійській науковій думці. В даному випадку доречно зупинитися на концепції виховання англійської королеви Марії Тюдор (1516-1558). Вихованням доньки Катерини Арагонської займався відомий іспанський гуманіст-педагог Хуан Луїс Вівес (1492-1540 рр.). На думку наставника принцеси, майбутня королева має освіченою, знати класичні мови, займатись верховою їздою і полюванням (щоб у разі необхідності виступити у військовий похід нарівні з чоловіками), надихаючись при цьому сюжетами давньогрецьких міфів про амазонок видатних жінок, про яких писав Джованні Боккаччо [69, с. 139].

Зазначимо, що Марія Тюдор користувалась неабиякою популярністю серед своїх підданих. Своєрідним маніфестом підтримки принцеси є вірш Вільяма Ньюмена «Моя леді принцеса», який є актуальним в контексті вивчення англійського «портрету державця» як взірця, виховної моделі, яка була створена і реалізована матір'ю Марії Тюдор – Катериною Арагонською та її наставниками.

Автор починає свій віршований твір словами, що Марія є «гідною кров'ю і природою правити», звертаючи увагу читача на низку обставин: Марія була шляхетного походження, була найстаршим єдиним законним претендентом на англійський престол, володіла вродженими здібностями лідера, була спеціально

вихована у дусі необхідності виконання важливих функцій правителя країни. Науковці звертають увагу на те, що вірш возвеличував принцесу з яскраво вираженою політичною метою: прославляти ті якості, котрі можуть бути привабливими для тих, хто веде переговори про можливу участь Марії у справі престолонаслідування [69, с. 139]. Загалом, як констатує Д. Лобода, поема представляє Марію як визначену Богом “ідеальну правительку” пропонує різноплановий політичний портрет, покликаний позитивно виділити Марію з-поміж можливих претендентів на трон англійського монарха [69, с. 139].

Панегіричний віршований твір, що складається з 28-ми рядкових баладних строф, створила цілісний портрет Марії, «використовуючи безліч міфологічних та релігійних алюзій крізь переривчасту алітеративну схему з латинальною дикцією» [69, с. 140]. У вірші змальовано типову для доби Відродження сюжетну канву оповіді, що представляє величне царство Марії, її народження, становлення як особистості та перспективи «славного майбутнього», в котрому «кожним серцем» керує могутнє слово королеви і божественна мудрість. Як припускає Д. Лобода, автор був доволі освіченим, інтелектуалом знайомим з багатьма творами подібного «дифирамбного» жанру в Європі і використав цей прийом у власному «промо» для майбутньої королеви [69, с. 140].

Важливим джерелом для дослідження теми образу ідеального правителя є твір Томаса Мора, написаний мислителем з нагоди коронації Генріха VIII (24 червня 1509 р.) «Вітальну пісню на день коронації Генріха VIII, найславетнішого та найщасливішого короля Британії, та Катерини, його найщасливішої королеви». У своєму творі гуманіст називає день коронації «кінцем рабства» та «початком свободи», а наймолодшого монарха – «прикрасою, гідною пам'яті століття» [15, с. 159]. Варто зазначити, що Томас Мор описав швидше не стільки самого Генріха VIII, скільки образ ідеального ренесансного правителя.

В уявленні гуманіста ідеальний монарх повинен володіти мудрою ощадливістю та розумною щедрістю, «благочестивим» розумом і «чесним серцем» [15, с. 159]. Ренесансний правитель прагне до встановлення миру і

справедливості в межах його володінь: він допускає до влади, до вищих посад лише людей мудрих і достойних, а не брехливих і корисливих, він відновлює силу і могутність законів, об'єднує всі стани навколо корони. Томас Мор сподівається, що Генріх VIII справді виявиться тим самим ідеальним монархом, який оселить радість у серцях підданих «замість минулих стогонів» [15, с. 159].

Подальший розвиток уявлень про те, яким має чи не має бути монарх, у творчості Томаса Мора ми бачимо в його «Історії Річарда III» – «неперевершений зразок ренесансної історіографії в Англії» [31, с. 203]. Довгий час дослідники вели суперечки про те, що ж являє собою цей твір у більшій мірі: історична чи літературна праця. І хоча більшість фактів, описаних у «Історії Річарда III», підтверджуються іншими джерелами, все ж таки упередженість по відношенню до Річарда III, спотворення та демонізація його образу, постійне звернення автора до прямої мови, яка, безперечно, є лише спробою відтворити слова реальних людей, – усе це свідчить про те, що не можна вважати твір Мора справжньою історичною працею [97, с. 96]. Сама динаміка оповідання, способи розкриття персонажів, «перетворення духовних та моральних начал у детермінанту історії» [31, с. 36] нагадують драму, написану у прозі. В «Історії Річарда III» ставлення автора до персонажів і подій, що описуються, відчувається протягом усього оповідання, переплітається з ним. Весь текст твору, кожен епізод підпорядкований задуму творця, його головної ідеї: яким би не був хитрий узурпатор, справедлива, законна влада переможе.

В «Історії Річарда III» Мор змальовує два протилежні образи: дещо ідеалізованого Едуарда IV і явно демонізованого Річарда III. Опис достоїнств першого з них – це опис бажаного монарха: «був доброю людиною і тримався дуже царственно, серцем – сміливий, розсудливий у раді, ніколи не падав духом при нещасті, при успіху швидше бував радісний, ніж гордий, під час миру – справедливий і милостивий, в час війн – жорстокий і нещадний, на полі бою – відважний і сміливий, перед небезпеками – зухвалий, проте не понад розум» [13, с. 236]. Цей образ милосердного, справедливого та мудрого короля чудово доповнює образ ідеального правителя, нарис якого було зроблено Мором у «Вітальній пісні...».

Повна протилежність – опис Річарда III. Цей монарх «Був злісний, гнівливий, заздрісний від самого свого народження і навіть раніше», «прихований і замкнутий, майстерний лицемір, зі смиренністю на обличчі і зарозумілістю в серці» [13, с. 238]. Подібно до героїв Светонія Транквіла, вади душі проявилися і в зовнішності персонажа, який був «малий на зріст, погано складений, з горбом на спині, ліве плече набагато вище за праве, неприємний обличчям» [13, с. 238].

Таким чином, можна говорити про дві головні цілі, які мав Томас Мор під час написання «Історії Річарда III». По перше, уявити наскільки можливо докладна і яскрава розповідь про події, що відбувалися в Англії в 1483 р. По-друге, своєю розповіддю про несправедливість та порочність Річарда III гуманіст підкреслює законність і справедливість утвердження на престолі нової династії – династії Тюдорів, сприяє їх легітимізації. Для нас же «Історія Річарда III» – ще один пазл з картини уявлень Томаса Мора про ідеального правителя.

У пізніх хроніках У. Шекспір, як і багато гуманістів, ставить проблему виховання правителя і людини. На самому початку Хроніки «Король Генріх V» [18, с. 373] у діалозі архієпископа Кентерберійського перераховуються переваги, якими володіє Генріх. Це вихваляння нового короля пояснюється насамперед тим, що Генріх доброзичливо ставиться до церкви (a true lover of the holy church), однак в судженнях служителів церкви про короля є і об'єктивна оцінка: Генріх розбирається і в релігійних справах, і в справах правління (of commonwealth affairs), і військових питаннях (list his discourse of war), і в політиці (any cause of policy), він прекрасний оратор (his sweet and honey sentences). Архієпископ вихваляє знання життя (so that the art and practic part of life / must be the mistress to this théorie) і тут же дивується, як міг принц навчитися всьому цьому в компанії грубих і неотесаних людей, в бенкетах і забавах. Це легко міг пояснити глядач, знайомий з юністю Генріха, представлений в попередніх хроніках. У цих судженнях персонажів про короля Генріха V можна бачити співчуття Шекспіра до важливого значення теорій про ідеального правителя: король повинен знати життя своїх підданих. Однак не можна забувати, що це говориться на початку нової драми, де ставляться власні

проблеми, де комічний елемент дуже незначний порівняно з попередніми хроніками про Генріха IV. Бажаність подібного виховання безсумнівна, а хроніці «Король Генріх V» показані сприятливі для держави результати такого пізнання життя [65, с. 59].

У хроніках «Король Генріх IV» і «Король Генріх V» наявний також й інший, філософський план. Це драма не лише про протиріччя між владою та соціальними низами, а й драма про виховання людини. Філософський зміст – пошуки для героя істинного призначення у житті. Принц Генріх критично ставиться до Хотспера, але не сприймає і життєву філософію Фальстафа. Пізнання всіх сторін життя, навіть найнижчих, необхідне принцу не для задоволення, а корисної діяльності.

У плані загальнофілософського розриву з Фальстафом є запереченням епікурейського погляду на світ, але не з позиції обмежених пуритан, принца Джона чи Верховного судді, а з позиції громадянського обов'язку перед державою. Хроніка «Король Генріх V» приводить до висновку про критичне ставлення Шекспіра до теорій ідеального правителя. Дія тут відбувається у двох світах. В одному звучать урочисті промови короля, архієпископа, радників – промови про права, заклики до війська, возвеличення хоробрості англійців. Події у «нижчому» світі – це пародійні коментарі до пишних вихвалень, знищуючі героїчний образ війни [65, с. 61].

Пізні хроніки дають можливість зробити висновок, що Шекспір сумнівався в практичній реалізації теорії гуманістів про ідеального правителя. Справа не тільки в особистих якостях короля, а й в умовах часу, обставин, що визначають його політику. Статус монарха віддаляє його від народу, змушує підкорятися вимогам вищих станів держави, унеможливує єдність інтересів короля та всіх його підданих. Розуміння складних взаємин історичної особистості та обставин часу – важлива особливість шекспірівського історизму.

Відомий англійський державний діяч (лорд-канцлер) і філософ Френсіс Бекон розглядав свої філософські твори як практичне керівництво (чи рекомендації) стосовно правильного управління державними справами. «Тільки справжнє знання, – писав Ф. Бекон, – дає людям реальну могутність і

забезпечує їхню здатність змінювати обличчя світу» [4, с. 21]. Це, по суті, погляд керівника держави, для якого основою адекватних управлінських рішень є достовірна інформація, знання подій, що відбуваються, і мотивів поведінки їх учасників. Бекон був досвідченим державним діячем, мав чималу вагу в англійському парламенті, добре знався на механізмі тодішньої влади, йому залишалося лише підвести теоретичну та методологічну базу для створення досить універсальної платформи управлінської діяльності у сфері державного управління [63, с. 19].

Отже, незважаючи на окремі, описані вище нюанси, в ренесансній Англії усвідомлювали роль вчителя у долях країни, та необхідність підтримки його статусу, створення умов для того, щоб він зміг цю роль виконувати.

У авторів проаналізованих трактатів соціальний консерватизм легко уживався з традиційними для ренесансного гуманізму педагогічними установками і принципами в цій сфері. Формування нової людини, пріоритет виховання над навчанням, розуміння благородства як поєднання знатного походження і належної освіти, що ведуть до доброчесності її володаря, увага до природних здібностей вихованця, ретельний вибір вчителя, пріоритет поблажливого ставлення до учня перед жорстокістю і тілесними покараннями – всі ці питання були визначені гуманістами другої третини XVI ст. як пріоритетні. Цілеспрямоване виховання державних мужів повинно виходити, згідно педагогічних поглядів досліджуваних авторів з наявності певних природних і соціальних передумов.

ВИСНОВКИ

Література англійського Відродження розвивалася в тісному зв'язку з літературою загальноєвропейського гуманізму. Англія пізніше інших країн стала на шлях розвитку гуманістичної культури. Англійські гуманісти навчалися у континентальних гуманістів. Особливо значним був вплив італійського гуманізму, що сягав своїми витокami XIV і XV ст. Італійська література, від Петрарки до Аріосто і Тассо була, по суті, школою для англійських гуманістів, невичерпним джерелом передових політичних, філософських та наукових ідей, найбагатшою скарбницею художніх образів, сюжетів та форм, звідки черпали свої ідеї всі англійські гуманісти, від Томаса Мора до Френсіса Бекона та Вільяма Шекспіра. Знайомство з Італією, її культурою, мистецтвом і літературою було в Англії епохи Відродження одним з перших і основних начал освіченості загалом.

Англійські гуманісти сприйняли від своїх учителів італійців захоплення філософією та поезією античного світу. Першим елементом гуманістичної освіченості вважалося знання грецьких та римських авторів. Як і в інших країнах Європи, Платон починає поступово витісняти Аристотеля. Англійські драматурги знайомляться з театром Сенеки, і це впливає на розвиток національної драми.

Єдиним англійським поетом кінця XIV ст., у творчості якого ми спостерігаємо безсумнівні впливи раннього італійського Ренесансу, був сучасник Петрарки і Боккаччо Джефрі Чосер. Ідеї італійського гуманізму потрапивши на англійський ґрунт, зазнали низки суттєвих змін. Під пером Чосера герої набувають не лише яскравої, подекуди трагічної індивідуальності, але й соціально-орієнтованої спрямованості, чого не було у творах Бокаччо. Ранній італійський гуманізм постав у центр світобудови людину, з її потребою самовираження, зробив людину творцем, «ковалем свого щастя». Чосер сприйняв ці ідеї, але його суспільні інтереси, його національна самосвідомість знайшли вираження у більш соціалізованому, суспільно-значимому змісті твору. Разом з тим він залишається найбільшим письменником англійського

середньовіччя. Творам періоду його художньої зрілості притаманні багато рис, які отримують свій повний розвиток лише в шекспірівську епоху: реалізм, всебічне сприйняття дійсності, життєствердний світогляд, широкий і гуманний погляд на людське життя і взаємини між людьми. Водночас його ерудиція носить ще цілком середньовічний характер – він вихований на французькій та латинській літературах та схоластичній філософії.

При видимому бажанні англійського письменника наслідувати ідеологічні установки гуманізму, що зароджується, під впливом англійського світобачення у персонажі у його творах набувають яскравих національних і регіональних характеристик, взятих з національного життя, хоча ідея цих побудов і запозичена у Джованні Бокаччо. У «Кентерберійських оповіданнях» Чосера повністю зникає італійський театр масок і з'являються майже шекспірівські характери.

Чосер був найбільшим англійським художником слова до Шекспіра. У XV ст. в нього було багато наслідувачів, але нікому з них не вдалося досягти його майстерності та зрозуміти його до кінця. Значною мірою це стало можливим лише в період зрілого англійського Відродження.

Діяльність перших англійських гуманістів носила переважно науковий та теоретичний характер. Вони розробляли загальні питання релігії, філософії, суспільного життя та виховання.

Відродження в Англії, пройшло декілька етапів у своєму розвитку. Ранній його період співпав з Реформацією, яка була проведена «згори» указом короля Генріха VIII (1543 р.). Це визначило важливі особливості англійського гуманізму. Перш за все питання релігії і церковного життя для всіх ранніх англійських гуманістів відігравали незрівнянно більшу роль, ніж для італійських просвітителів, оскільки перші захоплення античною літературою і світом нових філософських ідей хронологічно співпали в Англії з життєвим інтересом до проблем Реформації. В подальшому ситуація суттєво змінюється, підбиваючи економічний і політичний статус

церкви, королівська влада тим самим підривала і її авторитет та її ідейний вплив, який до цього часу був доволі сильним. Суттєве значення мала і та обставина, що в загальноєвропейському контексті Відродження в Англії було пізнім історичним явищем. Завдяки цьому англійські гуманісти могли скористатися творчою та ідейною спадщиною гуманістів інших країн, в першу чергу Італії.

Впродовж XV-XVII ст. в рамках переважно історичного нарративу складається міфологія королівської влади, причому міфологізація історії має майже персоніфікований характер, маючи на увазі міфологізацію саме окремої династії чи окремої особистості, прямо чи опосередковано. Лише поступово у межах династичних чи персональних міфів складається міфологізована історія британської нації на основі ідеї її винятковості. Вона пов'язана переважно з історією військових перемог, де ключову роль відіграють битва при Азенкурі і перемоги в морських битвах. Головним чином, перемога над Непереможною Армадою, тобто звитяжні зіткнення з найважливішими військовими противниками – Францією та Іспанією. Сюди включається релігійний міф про справедливую реформаторську державу, що стає основою для виділення Британії із загальноєвропейського релігійного контексту (особливо важливе відокремлення від Франції та Іспанії) та утвердження її особливого передового шляху в історії європейських народів.

В ренесансній Англії під впливом ідей гуманістів (Т. Еліота, Р. Ешема, Р. Стракі та ін.) усвідомлювали роль вчителя у долях країни, та необхідність підтримки його статусу, створення умов для того, щоб він зміг цю роль виконувати. У авторів проаналізованих трактатів соціальний консерватизм легко уживався з традиційними для ренесансного гуманізму педагогічними установками і принципами в цій сфері. Формування нової людини, пріоритет

виховання над навчанням, розуміння благородства як поєднання знатного походження і належної освіти, що ведуть до доброчесності її володаря, увага до природних здібностей вихованця, ретельний вибір вчителя, пріоритет поблажливого ставлення до учня перед жорстокістю і тілесними покараннями – всі ці питання були визначені гуманістами другої третини XVI ст. як пріоритетні. Цілеспрямоване виховання державних мужів повинно виходити, згідно педагогічних поглядів досліджуваних авторів з наявності певних природних і соціальних передумов.

Цитати

Цитати 126

1 «новочасним ліризмом»

2 «не лише до частих випадків генетичного резонансу, але й до цілої низки евристичних відкриттів»

3 «... зовсім не були рідкістю..., так Колумб у пошуках Індії відкриває Америку, так група флорентійських музикантів, намагаючись відродити давньогрецьку трагедію, створює оперу і т. д. Загалом цей момент "несподіваності результатів" наявний в загальному захопленні гуманістів культурною спадщиною античної цивілізації, в їхніх намаганнях відродити її, перенести на сучасний ґрунт»

4 «потужний ривок уперед, спричинений культурною орієнтацією назад»

5 «для кожної з національних моделей ренесансу – будь-то класична італійська модель чи пізня у хронологічному плані англійська – характер рецепції класичної інтелектуально-духовної спадщини відзначався певною самобутністю»

6 «Грань між гуманізмом як умонастроєм і як діяльністю умовна. Гуманізм – вираз, так би мовити, "блукаючої", невизначено загальної соціальної функції, раніше невідомої і не передбаченої в анатомії суспільства. Тому реалізацію цієї функції брали на себе люди зовсім різних станів та статусів, з якими вони аж ніяк не порівали. Їх ролі набували подвійності: в одній галузі вони купці, чиновники, клірики тощо, а в іншій – гуманісти... Гуманісти – це ті книжники, які засвоїли особливий та незвичайний стиль спілкування, певне коло занять та читання, спосіб мислення»

7 «типового представника абсолютистського напрямку суспільно-політичної думки Англії»

8 «Життя і час Томаса Еліота спробувала простежити творчий шлях гуманіста у зв'язку з найважливішими подіями того часу. Найповнішим дослідженням з погляду вивчення впливу Еліота інших авторів, переважно, древніх, стала книга Дж. Мейджора, спеціально присвячена цьому питанню [93, с. 181]. Першим історико-педагогічним дослідженням творчості Ешема став аналіз його творів, зроблений Р. Куїком у 1874 р. в «Нарисі про реформаторів освіти». З того часу про нього вийшло кілька статей, в основному літературознавчого характеру і велика, серйозна монографія Л. Райана, у дослідженні якого описано життєвий шлях гуманіста та проаналізовано його найважливіші роботи. Хоча твір написано також з літературознавчих позицій, педагогічним поглядам автора трактатів приділено чималу увагу, зокрема вивчена передісторія появи робіт Ешема та їх теоретичні джерела. Загалом у галузі вивчення англійської педагогічної думки епохи Відродження досягнуто певних успіхів. Водночас кількість білих плям ще надзвичайно велика. Основне коло проблем, що залишаються на сьогоднішній день малодослідженими та зберігають наукову актуальність, можна визначити наступним чином: 1. Одним із невирішених стало питання періодизації англійського Відродження. Визнаючи певну умовність будь-якого із запропонованих її варіантів, відзначимо, що, незважаючи на цю обставину, значення визначення меж та особливостей окремих періодів для розуміння еволюції ренесансної думки надзвичайно велике, в той же час всебічне висвітлення в літературі отримав лише «оксфордський» період розвитку англійського гуманізму, «єлизаветинська» епоха розглядалася, переважно, лише, з погляду становлення художньої літератури, а друга третина XVI ст. часто взагалі усвідомлювалася як відрізок часу, що мав самостійне значення. 2. Коло імен англійських педагогів-гуманістів, що згадувалися у науковій літературі, дуже вузьке і практично зводиться до вже названих постатей, в результаті чого втрачається тло на якому виступали ці автори. 3. Творчість окремих авторів аналізованого періоду, зокрема Ешема, в історіографії не вивчалася, а в зарубіжній ним займалися літературознавці під дещо іншим кутом зору, ніж той, який передбачає історико-культурне дослідження. 4. Всебічно вивченими не можуть вважатися навіть життєвий шлях і праці найбільших представників гуманістичної думки зазначеного часу, багато фактів їх біографій залишаються невідомими. 5. При розгляді власне педагогічних ідей, як правило, бралися до уваги лише найбільші роботи, присвячені цьому питанню, а саме «Правитель» Еліота та «Шкільний вчитель» Ешема. При цьому майже не використовувалися інші твори цих авторів, а також трактати представників політичної думки, що містили в той же час і цікаві педагогічні висловлювання в подальшому зокрема у так звану єлизаветинську епоху, яка висвітлюється, в основному, з погляду розвитку художньої літератури. Для вирішення всіх цих проблем потрібні спільні зусилля істориків, філософів, педагогів, літературознавців»

9 «духовний континуум англійського Відродження був абсолютно іншим в результаті чого факт відбору-вибору тієї іншої складової античної спадщини (автор, або твір, чи концептуальна ідея) був для англійців більш значним, ніж апологетично- захоплений екстаз відкриття-реставрації. Момент інтерпретації чи свідомого переакцентування або навіть викривлення якоїсь античної ідеї або думки був більш адекватним духовним потребам англійського суспільства доби Тюдорів, ніж той пошук істинного змісту класичної тези, якими так захоплювалися гуманісти періоду Кватроченто»

- 10 «Чи трансформувався англійський гуманізм в потужний громадський рух (на кшталт італійського), чи він продовжував залишатися лише значною ідейною тенденцією в ідеологічному житті англійців першої пол. XVI ст., відлуння якої простежується в культурі елизаветинської доби?»
- 11 «коли в країні склалися можливості інтенсифікації «studia humanitatis», тобто розширився ареал функціонування і впливу духовної культури (зокрема гуманітарних наук) на найрізноманітніші сфери активності індивідууму і соціуму»
- 12 «Вітальну пісню на день коронації Генріха VIII, найславнішого і найщасливішого короля Британії, і Катерини, його найщасливішої королеви»
- 13 «Історії Річарда III»
- 14 «Похвала законам Англії»
- 15 «Управління Англією або відмінність між абсолютною і обмеженою монархією»
- 16 «Шкільний вчитель»
- 17 «Діалог між Полом і Лапсетом»
- 18 «французька мова надто мало відома»
- 19 «Хоча в науці я і дуже слабкий, але немає сили, яка могла б мене відірвати від нової книги – я найбільше люблю читати»
- 20 «Храмів слави»
- 21 «Трактат про астролябію»
- 22 «Оповіданні слуги каноніка»
- 23 «гаряче прив'язаний і, воліючи жити бідним, хотів навчатися та вчити інших»
- 24 «... люди повинні добре знати, крім тих, хто дурний, що кожна частина походить від цілого»
- 25 «Я знаю добре, що цей світ дуже страждає, і бачу, що змії чи злодії, який багатьох праведних людей призвів до нещастя, вільно ходить там, де йому хочеться. Адже людину б'ють, як тварину, саджають у в'язницю, завдають їй болю і роблять нещасним часто зовсім безневинного»
- 26 «спільного блага»
- 27 «одні займають більш високе становище в суспільстві, інші – «більш низьке» – і заснував державу, або «вищу громадянську владу», зобов'язавши її її охороняти порядок в суспільстві «по розуму»
- 28 «... воно робить серце людини сильним і міцним у вірі в бога, подібно до вежі або неприступної скелі або дерева, що укоренилося в хорошій землі»
- 29 «добувати вашим розумом, вашою працею і для вашої користі, не завдаючи шкоди іншій людині»

- 30 «...це чеснота, завдяки якій людина дійсно пізнає саму себе і чинить за своїми бажаннями, не переоцінюючи своїх заслуг і завжди маючи на увазі свою слабкість»
- 31 «порятунку і життя і душі»
- 32 «Вся ця розкіш
- 33 йде прахом і зникає пошматована і вивалена в багнюці, тоді як бідний люд потребує одягу»
- 34 «Ваші вимагання, як і злість ваших підлеглих, гідні засудження»
- 35 «лорд має зобов'язання перед його людиною так само, як і людина має зобов'язання перед його лордом»
- 36 «... немає нічого більш придатного для людини високого становища, як доброта і жалість»
- 37 «О буйний народ! Незагнузданий завжди непостійний і мінливий, як флюгер, що захоплюється завжди шумно тим, що нове; обличчя своє ти міняєш як місяць, безглуздо балакаєш і гріш ціна твоїм словам – твої судження помилкові»
- 38 «Оповіданні студента»
- 39 «Тиран войовничий чи імператор з розбійником, як брат рідний схожий, адже характер у них сутнісно той самий»
- 40 «на ньому лежить печать»
- 41 «уміла відновлювати суспільну користь»
- 42 «Про нещастя славних мужів»
- 43 «Так закінчується цей простий і недосконалий трактат, названий деревом держави, написаний людиною вельми необізнаною, яка також переживає мирські незгоди (убогими і занепокоєними і занепокоєними і невдоволеними) гіркими думками про смерть»
- 44 «Але його благо і процвітання полягає в добробуті і процвітанні його підданих, тому що, хоча народ є підданим короля, все ж він є і народом бога, і тому бог наказав королю захищати народ, а народу бути в підпорядкуванні королю»
- 45 «істинної держави»
- 46 «Я вважаю клімат країни приємним та здоровим, – писав він
- 47 не відсталого і не порожнього знання, а глибокого і точного знання грецької та латинської давнини, що якби не цікавість, то я вже не прагнув би до Італії. Коли я слухаю Колета, мені здається, що я слухаю самого Платона. Хто може не захоплюватися колом знань Гросіна? Чи можуть бути судження гостріші і глибші, ніж судження Лінекра? Чи створила коли-небудь природа щось благородніше, приємніше, щасливіше, ніж геній Томаса Мора? Немає потреби перераховувати весь список. Просто дивно, як великі і значні плоди античної освіченості у цій країні»
- 48 «у релігійній свідомості відбувалися глибокі зміни не лише у сфері релігійних вірувань, а й в інтелектуальному, культурному і, очевидно, економічному житті»

- 49 «найпрекраснішого доктора Еразма Роттердамського»
- 50 «ідеальної держави»
- 51 «якщо не припустити існування атома, нелегко досягнути думкою і висловити в словах справжню тонкість природи, яка знаходиться в самих речах»
- 52 «не заради свого духу, не заради якихось вчених суперечок, не заради того, щоб нехтувати останніми, ні заради користі і слави, ні для того, щоб досягти влади, ні для якихось інших низьких намірів, але заради того, щоб мало від неї користь і успіх саме життя»
- 53 «Бо людина, слуга і відгадувач природи, стільки робить і розуміє, скільки охопила в порядку природи справою або роздумами; і понад це не знає і не може. Жодні сили не можуть розірвати чи роздробити ланцюг причин; і перемога над природою здобувається лише підпорядкуванням їй. Отже, два людських прагнення – до знання і могутності – воістину співпадають в одному і тому ж; і невдача в практиці більше всього трапляється від незнання причин [4, с. 83] Друга половина XVI ст. – час появи перших поетик та теорій поетичної творчості в Англії У 1589 р. з'являється «Мистецтво англійської поезії» Дж. Патнема, а в 1595 р. під різними назвами вийшли два перші видання «Захист поезії» Ф. Сідні: «A Defence of Poesie» (вид. У. Понсонбі), «An Apology of Poetrie» (вид. Г. Олні). Крім загальних положень про сутність та призначення поезії, про природу літературного образу особливий інтерес викликає проблема статусу поета в пізньотюдорівському суспільстві. Ця дискусія стає актуальною, оскільки на рубежі Відродження та XVII ст. придворна поезія, що займала домінуючі позиції в англійській літературі, вступає в суперечність з тією концепцією поетичної творчості, яка склалася в гуманістичному середовищі, а рукописна традиція, все ще дуже впливова, стикається з друкарською культурою [84, с. 10]. Вже за перших Тюдорів відбувається знайомство англійців із досягненнями італійського Відродження та поезією Петрарки. Перші переклади з «Книги пісень» були зроблені сером Т. Уайетом та Генрі Говардом, графом Саррі, які у своїй життєвій практиці втілили ідеал придворного, створений Б. Кастільйоне
- 54 «основне позитивне значення зміцнення монархії полягало в тому, що вона стала ефективним носієм національної державності»
- 55 «феномен виникнення націй та націоналізму... як відповідь на потреби капіталізму, бюрократичної держави, урбанізації та секуляризації»
- 56 «друкований капіталізм»
- 57 «виводячи своє походження по прямій лінії до короля Артура, Тюдори стверджували, що правильна інтерпретація передбачення про повернення короля Артура означає не реальну появу давно очікуваного короля, але відновлення на троні його нащадків»
- 58 «штучно сконструйована концепція "політичної" етнічності
- 59 «синтетичної британської "імперії" та етнічної обраності англійців»
- 60 «була стрижнем і конституючою основою національної спільноти»
- 61 «...Владою даного парламенту стверджується, що король, наш суверен, його спадкоємці та наступники повинні визнаватись і вважатись єдиним верховним главою англійської церкви»
- 62 «З метою, щоб будь-яка незаконно захоплена та іноземна влада і керівництво, духовне і світське були назавжди та остаточно знищені, щоб вони не практикувалися і їм не підкорялися в межах цього королівства чи інших Ваших країн...»

- 63 «Не залишилось жодної її риси чи чесноти (справжньої чи уявної), які ю не були б обіграні у порівняннях з богинями чи героїнями всіх часів і народів, язичницькими чи християнськими. Вона була цілим пантеоном... в ній шанували Матір Вітчизни, Прекрасну Даму, Мінерву, Діану-Цинтію, Астрею, Титанію, але насамперед символ Чистої Невинності – містичний талісман, що оберігає і рятує Англію [48, с. 179]. Після перемоги над непереможною Армадою (1588 р.) англійці повірили в те, що їхня «Віргинія» була послана небом як знак божественного благовоління до їхнього острова. Серед небесних дів Єлизавета була друга, «але серед земних – перша» [83, с. 92]. Єлизавета продовжила політику свого батька у справі об'єднання Британських островів та формування єдиного народу. Одним з основних чинників при цьому виступила єдина національна мова. Національна мова почала складатися в Англії задовго до правління Єлизавети. Вона почала формуватися ще за Джеффри Чосера, коли той написав свої «Кентерберійські оповідання» на лондонському діалекті. Формування національної мови було зумовлене кількома причинами. По перше, лондонський діалект мав перевагу перед усіма іншими діалектами через те, що Лондон був найбільшим культурним, політичним і торгово-промисловим центром. Це означало, що норми лондонського діалекту ставали нормами літературної мови усієї Англії. По-друге, єдина національна мова мала бути не тільки розмовною, а й письмовою формою. Поступово всі інші місцеві діалекти втрачали свою значущість і служили лише засобом спілкування десь у глибинці. Цьому сприяв перехід від феодалізму до капіталізму. При капіталізмі процес виробництва вимагає єдиної, зрозумілої всім виробникам мови, що виключає всі малозрозумілі терміни та арго. До цього додається наявність єдиного внутрішнього ринку. У 1476 р. У. Кестон налагодив виробництво друкованих книг, що найкраще закріпило єдину орфографію, граматику та норми літературної мови, що увібрала в себе все найкраще, що пропонували місцеві діалекти. Національна мова стала засобом вираження національних почуттів, розвивалася англійська література та формувалася національна англійська культура. За словами Л. Грінфельд, до кінця правління Єлизавети Англія мала розвинену національну ідентичність. Національні ідеї та мотиви яскраво проявлялися у творчості письменників, котрі займалися історією Англії (Холінshed, Уорнер, Камден), драматургів (Шекспір, Марло), романістів (Неш, Ліллі, Делоні), письменників (У. Гаррісон, Сер Томас Сміт) та поетів (М. Дрейтон, Е. Спенсер)
- 64 «Письменники та поети розпочали прославляти англійську мову, називаючи її «солодкозвучною», «найкращою», мовою, яка запозичила найкраще з романської, французької, датської, бретонської та інших мов. Англійська стала мовою, якою виражало себе національне почуття, що розвивається»
- 65 «протестантський в основі погляд на королеву як на представницю очищеної реформованої церкви, що позбулася пороків католицизму, доповнювався аурую артурівської рицарської чистоти і британської імператорської влади, «британської» в тому легендарному і романтичному сенсі, який це слово мало для єлизаветинців. Початок цьому поклав Е. Спенсер, який прославив королеву у своєму творі «Королева фей»
- 66 «Битва при Оттерберні, «Битва при Дархеми» присвячені битвам англійців і шотландців у 1388 та 1346 р. Таким чином, можна говорити лише про фрагментарні звернення до національної теми в цей період. Ця тема не мала самостійної значущості та виникла у літературі лише у зв'язку з соціальними та історичними питаннями [122, с. 120]. В XV ст. головною подією такого роду стає згадувана поема Мелорі «Смерть Артура». Створення цієї поеми посідає початок тюдорівської епохи, і багато принципів створення міфу про ідеального правителя проявляються вже тут. Легітимізація королівських амбіцій Артура відбувається через право народження, здатність Артура здобути зачарований меч і через його військові перемоги над одинадцятьма королями, що сприяє об'єднанню Британії навколо Артура, що, у свою чергу, визначає характер міфологізації Тюдорів як королів єдиної нації. У цій поемі Артур виступає як об'єднувач нації та перший імператор. У частині «Як Артур став імператором» утверджуються імперські домагання Британії. Ця частина, хоча в ній і наявні посилання на деякі попередні романи, сконструйована Мелорі
- 67 «Бо ось, що я виявив у хроніках цієї країни: що предки мої сер Белін і сер Брін, народжені у Британії, сто шістдесят років володіли імператорським престолом, а після них наш родич Константин, син королеви Єлени Англійської, завоював його і був імператором римським, і ще він здобув хрест, на якому Христос прийняв смерть. Так що моїй родині свого часу належала римська корона, і у нас є достатньо прав, щоби претендувати на всю Римську імперію»
- 68 «Родом мій батько походить від Олександра, владики над усіма королями землі, і від Гектора також походить він по прямій лінії; і ще багато хто був у нашому роді як Юда Маккавей і вождь Ісус Навин. І я – прямий спадкоємець усіх володінь Олександрії, Африки та всіх зовнішніх островів»
- 69 «Тема патріотизму, національної своєрідності Англії незмінно була присутня у парламентській риторичі»
- 70 «мала найбільше значення як інструмент пропаганди»
- 71 «здійснювали свій внесок у загальнонаціональний пеан»
- 72 «рятівниця нації, яка забезпечує своїй країні розумне, справедливе правління, процвітання і мир»

- 73 «Ось моя рука, мій любий коханий, я твоя розумом і серцем»
- 74 «Що Бог поєднав, людині не роз'єднати. Я – чоловік, а вся Британія загалом – моя законна дружина; я голова, вона – моє тіло; я пастух, вона – моя череда»
- 75 «Не зрозумів вас! Скажіть по-уельськи»
- 76 «граматично і орфографічно надмірне h в ish є знаком відмінності (signifier) та інакшості ...»
- 77 «Забороняється повідомляти будь-якому народу відомості про нашу релігію, але пропонується обходити це питання мовчанням...вдаючи, що ми маємо ті самі закони та звичаї, які мають силу в тій країні, куди ви приїдете»
- 78 «Сказати правду
- 79 з усіх відомих народів і царств у світі немає жодного, яке могло б зрівнятися з нашою тричі благословенною Англією та її народом – ангельським царством Ханаана»
- 80 «Я був одного разу в Італії
- 81 але я дякую Богу, що моє перебування там тривало лише 9 днів, і я вже побачив у цей короткий час більше гріха, ніж я чув про це у нашому гідному місті Лондоні за 9 років»
- 82 «Я люблю Рим
- 83 але Лондон більше, мені подобається Італія, але Англія більша, я поважаю латинь, але більше англійську»
- 84 «вівці з'їли людей». У знаменитій «Золотій книжечці» містилися критика огороджувачів, розкладання англійського села, занепаду ремесла, моральної деградації суспільства [14, с. 62]. При цьому навряд чи Томас Мор припускав реальну можливість перетворення англійської дійсності у створений ним образ країни «Утопії» – скоріше це був гуманістичний ідеал [76, с. 17]. Починаючи з другої третини XVI ст. гуманістичні концепції суспільного устрою стають менш демократичними, але більш реалістичними з вираженими патріотичними мотивами, чому певною мірою сприяла Реформація, яку «молодші гуманісти», на відміну від «оксфордців», розпочали. Античні ідеали і розуміння загального блага, що сягають часів Платона, які були так само дорогі «молодшим гуманістам» як і «оксфордцям», були для них спільною «точкою дотику», але розумілися по-різному. У Т. Старкі, Т. Еліота античні і гуманістичні ідеї попередників про ідеальну державу та ідеального правителя доповнювалися уявленнями про ієрархічний устрій суспільства і сильну владу для батьківщини, тобто фактично перетворювалися на ідеологічне обґрунтування абсолютизму, що формувався в Англії
- 85 «Вважається
- 86 що вони не народжені ні для чого іншого, крім цього»
- 87 «Адже деякі батьки
- 88 не соромляться стверджувати, що знатній особі ганебно бути добре освіченим і називатися освіченою людиною»
- 89 «сучасна людина не відповідає за освіченістю людині античності»
- 90 «Батьки часто не наважуються відпустити дітей далеко від дому
- 91 так як розраховують, що витрати зменшаться, якщо дитина буде вчитися за місцем проживання»

92 «син, який здобув хорошу освіту, принесе батькам більше користі та поваги, ніж сотня кухарів та сокольничих»

93 «Вважається

94 що вони не народжені ні для чого іншого, крім цього»

95 «Ми маємо викоренити старий звичай, за яким батьки дітей з дворян дбали лише про задоволення задовольень їх чада та прагнули вигідно його одружити, не приділяючи належної уваги вивченню наук»

96 «провляючи більше турботи при виборі того, хто буде дресирувати їхніх коней, ніж того, хто напучуватиме їхніх синів і дочок»

97 «Той, хто хоче зробити сина вправним ювеліром

98 не віддасть його в навчання лудильнику. У цих справах прості люди обережні; знатні особи ... економією грошей чи небажанням старанно шукаючи гідного вчителя завдають шкоди своїм дітям»

99 «середнього класу»

100 «коли людиною опановує марнославство, або ж хтивість породжує сум'яття почуттів, наче у свині, тоді всі знання, уся вихованість вмить забуваються. І невдовзі ця людина перетворюється на віслюка, нездатного сприймати навчання чи залишатись порядним»

101 «Боже мій

102 скільки чистих і світлих дитячих голів губиться день у день неосвіченими вчителями!»

103 «педагогічним з соціальними і політичними акцентами»

104 «Це має бути людина, здорова тілом, чесна, благочестива, обізнана в галузі доброї та чистої латинської літератури, а також грецької, якщо це можливо, сімейна людина чи самотній чоловік, чи священник, який мав би ні бенефіція з піклуванням, ні служби»

105 «прочитати набагато ширше коло авторів, ніж ті, яких він викладає»

106 «часто не дбав про освіту підопічного»

107 «закони існують для людей, а не люди для законів»

108 «... граматистами ... я називаю тих, хто, розмовляючи вільно латинською, може розібрати давніх авторів, висловити сенс і характер твору, його стиль, залишить поза увагою згадані автором імена та назви, невідомі учню»

109 «Нехай вони (батьки) слухають поради Квінтіліана, - писав автор «Правителя», - набагато краще вчитися у тих, хто добре підготовлений, бо важко звільнити голову від вкладених у неї знань... Важче переучувати, ніж вчити»

110 «вчився раніше»

111 «втрачають любов до навчання, і коли з часом вони досягають повноліття вони виходять зі школи з вічною ненавистю до вчителів і неодмінною зневагою до навчання»

112 «з таким захопленням, як інші джентльмени читали б любовні новели Боккаччо»

113 «Через надмірно погане поводження (у сім'ї), – казала дівчинка, – я уявляю себе в пеклі до тих пір, поки не прийде час, коли я маю йти до Елмера, який вчить мене настільки м'яко, приємно і настільки прекрасними методами, що я не відчуваю час, коли я з ним. І коли мене кличуть від нього, я плачу, бо сповнена горя і страху»

114 «І тих, і інших, якщо вони називаються людьми, за їх природою відрізняє розум. І ті, й інші... однаково здатні опанувати науки, що розвивають розум; якщо сіяти насіння добрих настанов, то виростуть і плоди, подібно до того, як це буває на ріллі»

115 «використовуючи безліч міфологічних та релігійних алюзій крізь переривчасту алітеративну схему з латинською дикцією»

116 «прикрасою, гідною пам'яті століття»

117 «чесним серцем»

118 «замість минулих стогонів»

119 «неперевершений зразок ренесансної історіографії в Англії»

120 «перетворення духовних та моральних начал у детермінанту історії»

121 «був доброю людиною і тримався дуже царственно, серцем – сміливий, розсудливий у раді, ніколи не падав духом при нещасті, при успіху швидше бував радісний, ніж гордий, під час миру – справедливий і милостивий, в час війн – жорстокий і нещадний, на полі бою – відважний і сміливий, перед небезпеками – зухвалий, проте не понад розум»

122 «прихований і замкнутий, майстерний лицемір, зі смиренністю на обличчі і зарозумілістю в серці»

123 «малий на зріст, погано складений, з горбом на спині, ліве плече набагато вище за праве, неприємний обличчям»

124 «Король Генріх V»

125 «Тільки справжнє знання

126 дає людям реальну могутність і забезпечує їхню здатність змінювати обличчя світу»

Вилучення

Вилучення

141

https://web.znu.edu.ua/herald/issues/archive/articles/1185.pdf	0.74%
http://www.philol.vernadskijournals.in.ua/journals/2020/1_2020/part_4/1-4_2020.pdf	0.41%
http://univer.km.ua/sites/default/files/users/user161/%D0%9F%D0%B8%D0%BB%D0%B8%D0%BF%D0%B8%D1%88%D0%B8%D0...	0.13%
http://rs-journal.kpu.zp.ua/archive/7-2001/6.pdf	0.01%
http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2021/3/35.pdf	0.03%
https://studopedia.su/16_9506_zagalna-harakteristika-angliyskogo-vidrozhennya.html	5 джерел 0.16%
http://dspace.pnpu.edu.ua/bitstream/123456789/16198/1/26.pdf	2 джерела 0.09%
http://www.lnu.edu.ua/faculty/inomov.new/english/119-1.doc	0.01%
http://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/786/1/%d0%a0%d0%be%d0%bc%d0%b0%d0%bd%d0%b8%d0%bd%d0%b5%d...	0.01%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/7105/math_2022_074.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.1%
https://www.irishtimes.com/culture/stage/what-ish-my-nation-shakespeare-s-irish-connections-1.2619173	5 джерел 0.1%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3308/%d0%9b%d0%b5%d0%b2%d0%ba%d1%83%d0%bd%20%	21 джерело 0.09%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/7054/%d0%9b%d1%8e%d1%82%d0%b8%d0%ba%20%d0%a2.%d...	0.09%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3574/Krainiuk%20Tamara_MA%20Thesis.pdf?isAllowed=y&sequence=1	3 джерела 0.08%
http://rs-journal.kpu.zp.ua/archive/8-2002/8.pdf	0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3750/educ_2022_232.pdf?isAllowed=y&sequence=1	4 джерела 0.08%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3879/%d0%a6%d1%96%d0%b2%d1%96%d0%bd%d1%81%d1%8c...	0.08%
https://ontu.edu.ua/download/perelik_provedennya_naukovyh_konferentsij.pdf	8 джерел 0.07%
http://lib.rada.gov.ua/static/about/text/Novachenko.pdf	0.07%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3848/%d0%a0%d0%be%d1%81%d0%bb%d1%8f%d0%ba%d0%be%d0%b...	0.07%

http://dspace.pdaa.edu.ua:8080/bitstream/123456789/5598/1/%d0%92%d1%96%d1%81%d0%bd%d0%b8%d0%ba_40_2019.pdf	0.06%
https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/3718/educ_2022_129.pdf?isAllowed=y&sequence=1	3 джерела 0.06%
https://itexts.net/avtor-uilyam-shekspir/207357-shekspirovskie-chteniya-1976-uilyam-shekspir/read/page-5.html	3 джерела 0.05%
https://energy.chnu.edu.ua/media/fcbi5iwx/dyplomne-proektuvannia-2023.pdf	27 джерел 0.05%
http://socio.karazin.ua/resources/be28c728b306e1b81258fcfeade20917.pdf	10 джерел 0.05%
http://eKhSUIR.kspu.edu/bitstream/handle/123456789/12621/Ryabenko_fkm_2020.pdf?isAllowed=y&sequence=1	2 джерела 0.04%
http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/21107/Tydynian_Mahisterska_robota.pdf?isAllowed=y&sequence=1	0.04%
http://dipplus.com.ua/ogoloshennya-ta-vazhliva-nformac	3 джерела 0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3893/%D0%9E%D0%BB%D1%96%D0%B8%CC%86%D0%BD%D0%9A-2022.pdf?isAllowed=y&sequence=1	4 джерела 0.03%
https://archer.chnu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3758/educ_2022_237.pdf?isAllowed=y&sequence=1	4 джерела 0.03%
https://nauka.udpu.edu.ua/wp-content/uploads/2022/03/%D0%9F%D0%95%D0%A0%D0%95%D0%9B%D0%86%D0%9A-2022.pdf	22 джерела 0.03%

Вилучення по Бібліотеці акаунту

408

Магістерська_Побережний_Б_601_група	ID файлу: 1015676172	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	162 джерела	0.13%
ГОРДІЙ-МАГІСТЕРСЬКА	ID файлу: 1015682388	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	49 джерела	0.12%
Мовчан	ID файлу: 1015675203	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.11%
Татарчук	ID файлу: 1015608207	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.1%
hist_2019_036	ID файлу: 1000092564	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	14 джерела	0.09%
Малованюк	ID файлу: 1013000354	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	49 джерела	0.09%
educ_2019_140	ID файлу: 1000066382	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	101 джерела	0.07%
Комісарчук_робота_плагіат	ID файлу: 1015654426	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	3 джерела	0.07%
Ткачук Олександра	ID файлу: 1015680909	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	5 джерела	0.06%
Малаховська Леся	ID файлу: 1015608783	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University	6 джерела	0.06%

educ_2017_188.pdf	ID файлу: EF-100000001911	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Un	13 Джерело	0.06%
educ_2017_136.pdf	ID файлу: EF-100000001859	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University		0.06%
Лаба Микола_Кваліф. робота	ID файлу: 1011114867	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Un...		0.06%
Самараш Яна_2023	ID файлу: 1015619718	Навчальний заклад: Yuriy Fedkovych Chernivtsi National Univer	2 Джерело	0.04%